

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions/Institut canadien de microreproductions historiques

© 2000

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

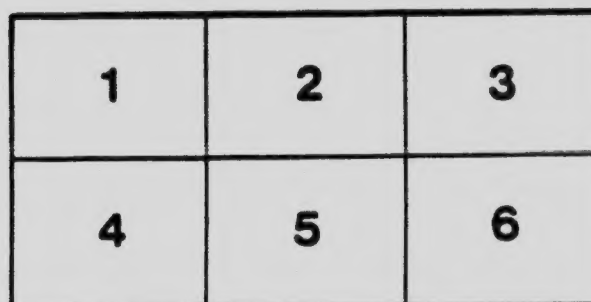
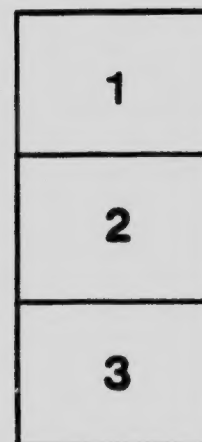
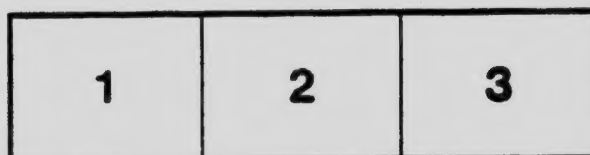
Ukrainian National Federation Library
Toronto

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ➡ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▼ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Ukrainian National Federation library
Toronto

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ➡ signifie "A SUIVRE", le symbole ▼ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА.

МОЛОДА УКРАЇНА

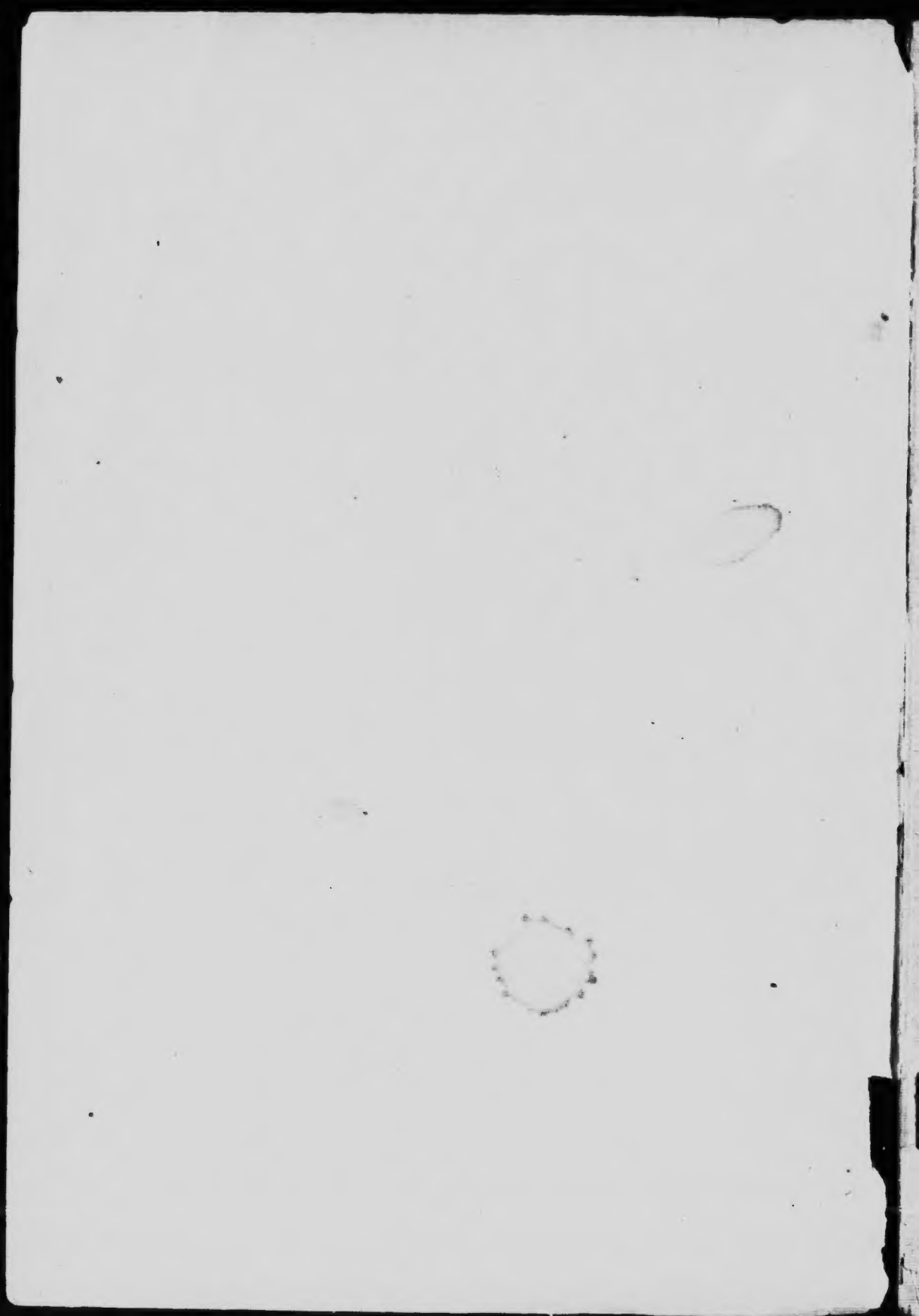
— ЧАСТЬ ПЕРША. —

Провідні Ідеї і Епізоди.

Зимовий Лист

1920.

ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА IV.

МОЛОДА УКРАЇНА

— ЧАСТЬ ПЕРША. —

Провідні Ідеї і Епізоди.

Григорій Лещи

У ВІННІПЕГУ, 1920.

НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ"

848—852 Мейн Стріт,

— — —
Вінніпер, Ман.

ПЕРЕДМОВА.

Отсим томиком моїх "Питань" розпочинаю передрук важ-
нійших моїх праць із поля літературної критики та публіцисти-
ки, розсіпаних по різних періодичних виданнях і писаних у рі-
жних мовах. Не укладаю на перед ніякого пляну, тай саме
темпо дальшого видання буде залежати від успіха того що ви-
дано доси.

Отся праця творить немов продовжене могого "Нарису
історії українсько-руської літератури", хоча писана вісім літ
тому назад і зовсім иншим стилем. У дальшу її частину вйдуть
характеристики поодиноких письменників, що визначили ся в
нашій письменстві протягом остатніх двох десятиліть XIX. в.,
і по части були друковані доси, а по части повинні бути ще на-
писані. Розумієть ся само собою, що написані доси студії, о
скільки доторкають ся живих іще письменників, будуть допов-
нені оглядом їх літературної праці по тім часі, коли була опу-
блікована відповідна студія.

До головної праці, що творить зміст отсеї книжки, я долучив
дещо таке з моїх давніших публікацій, що більше-менше
вяже ся з її змістом і причиняє ся до характеристики обгово-
реного в ній часу.

Криворівня, 22 серпня, 1910.

З Остатніх Десятиліть XIX В.

I.*)

Хочу говорити про розвій українсько-руської літератури останніх 20 літах XIX. віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова і поетична форма. обсяг інтересів — і ще щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху найблизшу нам, пережиту нами — не задля того, що її знаємо найліпше — се не завжди буває; для доброго розуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найблизші річі — але для того, що інтензивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж коли будь перед тим на протязі нашої історії. І ще одно тягне мене заглибитися в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи доси на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що сталося у нас за 20 літ XIX. віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-их років? Чи маю пригадувати ті сумні факти — такі сумні, що й доси серце стискаєся при їх згадці, і ще тим сумнійші, що тоді, коли вони діяли ся, майже ніхто у нас не розумів їх значіння? Д. 16 мая 1876 р., заборонено було в Росії друкувати

*) Отсі нариси були темою трьох відчитів, виголошених у марті 19.1 р. в Перемишлі. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемишльким Русинам, особливо дир. Цеглинському, д. Негребцькому, д. Приймійни, та зрештою полишаю їм форму відчитів. Знаю наперед, що пишучи про такі недавні часи, без жорст, більше по споминам, я міг наробити багато помилок, і буду вдячний усякому, хто зверне мені на них увагу. Бажалося би — *si sors dabit otia vitae* — переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом видати їх окремою книжечкою. — І. Ф.

всякі наукові, популярні і перекладані твори по українськи, заборонено українськи, театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-західній відділ Географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці. Се були важні удари, яких Україна й доси ще не може переболіти. Але се була ще тільки мала частина горя. Далеко гірше було те, що в значній частині української суспільності запанував був настрій байдужий, а навіть ворожий для розвою української національності. Під впливом непереверених соціалістичних теорій одна частина найгорячішої і найздібнішої молодіжки доходила до повної негачі всієї народності, до погляду, що в Елізіумі майбутнього, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного краю потонуть усі національні партікулярізми і що загалом розв'язане економічних питань безмірно важливіше від усіх інших. "І що ви пишете та друкуєте? — згідно говорив мені один із приїзжих Українців. — Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!" В кругах тої української молодіжки — тай не лише молодіжки — панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей до купи і що плекання якоїсь національної окремішності, то регрес. Розуміє ся, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значіння, а дехто навіть готов був бачити в ній прислугу для російського поступу. Супроти сего не здивуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України до Галичини крім двох голосів — Драгоманова (в "Друзі") і, здається, Кониського в "Правді" ніхто не обізвався ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержуване цілими десятками літ у рукописах творів Руданського, Свидницького, як невидрукуване прегарної повісти Мирного і Білика "Хиба ревуть воли, як ясла повні", повісти, що була вже дозволена цензурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хотіло ся видати її в законно призначенім речинці. Та й по що було видавати? Українська інтелігенція разом із московською готовила ся йти "в народ" і проповідати по фабриках "хитру механіку" та ідеали соціальної справедливості — розуміється ся, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім московському доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократич-

ного "чинопочитання". Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть безбожність. Я памятаю, як цинічно радувались тоді священники Русини російській забороні українського слова як величали мудрість російського уряду, що одним циркулярем розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був горячий час російсько-турецької війни; англійську інтригу занюхували наші патріоти-жюди. Москвофільські світочі такі, як Наумович, не мали іншого бажання, як видати для хлопів Требник у кишінковім форматі. Зрештою всіх очі були звернені на високу політику; всі слідили за тим, що діяло ся на Балканах, у Лондоні, в Берліні; що діялось у нас дома — се не обходило нікого. А дома йшли страшні річі. Дихва руйнувала нарід, ліцитації сипали ся тисячами, банки розкидали свої павукові сіти, недороди йшли одні за одними, пужда збільшувала ся страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, мало освічений, не міг вийти ще з Кулішівського козаколюбства, обертав ся в сферах минувшини або язикових питань. Святковано пам'ять Шевченка, видавано що року по кілька книжечок "Просвіти", переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про "Слово о полку Игоревѣ" або йогож "*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*" були одинокими поважнішими книжками, виданими протягом цілого ряду літ. Віддалене інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжниці простому народови нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанні. Коли трафило ся кому з Русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, тай то десь коло церкви, на пробовстві або в шинку — то дві кардинальні точки були: ми всі Русини і повинні держати ся купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у него ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував в'яснити народови. До самого 1880-го року вся маса нашого народу жила в поглядах,

що найвисшу і самотню власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-их років налягло було важкою хмарою на наш національний розвиток. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавалися до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуться на завше в різних напрямках, зроблять ся ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-тих роках народний рух серед нашої тодішньої молодіжи був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших Українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди вироблені на Україні. На підмогу сьому рухови прийшов самотній у австрійській Русі сильний і оригінальний талант — Федькович. Але в другій половині 70-их років усі три ті джерела майже висохли. Куліш від часу “Мальованої Гайдамащини” та “Історії возсоединенія” з батька і пророка зробив ся ренегатом; Шевченко через надуживане його поезій до деклямацій та наслідком мертвосхолястичних коментаріїв Ом. Огоновського зробив ся збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавало ся, готов був ось-ось кинути на нього анатему. А Федькович, самоук, мало освічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволі фантастичні драми та містичні нісенітницї. А тимчасом на Україні рух пішов у таким напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосе ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обовязкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публичних льокалях; приїзджали дами зо стриженем волосем, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Ціріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а не раз навіть про просту опрятність, хвалили ся, що я, мовляв, “ужасно люблю ходити по кабакам”, одним словом, являли ся людьми з якогось иншого світа. І від тих людей посипали ся на голови галицьких народовців найріжнійші запити і жада-ня. “Чи читали ви се й те й десяте? (Самих письменників модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині). І як ви румаєте про се й про те й про третє? (Знов таки про справи далекі від при-

вичної для Галичан високої політики). Коли ви маєте претенсію бути освіченими людьми, то повинні робити те й се й он-те". Бідні Галичани не мали ніякої претенсії, але від Українців годі було відпекати ся. Ішли листи, приїздили делегати. Привчені вибріхувати ся, крутити та не додержувати слова галицькі проводирі запутували ся у зносінах із Українцями, запутували ся в грошових обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджував ся чим раз більший запас взаємного роздразнення, недовіря; одна група за другою розпльовувалась і розходила ся ворогами: на сам перед Куліш із Вахнянином і Ігартиським, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським. В половині 70-их років на перший план у галицько-українських зносінах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайного живого і рухливого ума, великої науки та при тім із неподатливістю доктринера, він від разу заострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розуміню тодішніх Галичан диких теорій, висловив стільки різнородних ідей, подав стільки вірн і натяганих, але з великим талантом подобраних доказів, що скудоумним Галичанам доводилось або вибріхувати ся — а невимолений противник зараз підхоплював і немилосердно визискував усяку брехню — або мовчати і злоститись. І ми бачимо в тім часі з двох боків формальні заяви, що Галичани не хочуть мати нічого спільного з Українцями: в "Друзі" в відповіді на другий лист Драгоманова і в "Правді" в відповіді на його статтю "Опізнаймо ся". В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип "Рутенця", себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії.

Певна річ, перемога тої течії була-б початком смерті українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народа; що в угорській Русі москвофільський "Карпат" рівночасно підпірав урядові мадярізаційні заходи, а в самій Галичині давнійша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернуло ся від Русинів, їх репрезентація в соймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у скалатському повіті дістав усього

на всего один голос. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчило ся те нещасне десятилітє — може найтяжше, найбільш хаотичне десятилітє в цілій історії нашого національного розвою. Може ніколи не було так грізно поставлене питанє: чи жити, чи згинуть нашій нації? — як тоді.

II.

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кожний крок у ній, то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що посторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебувала сю важку добу і підняла ся з тодішнього пригноблення; коли ті великі прірви, які досі розтворили ся серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією з одного, між Україною і Галичиною з другого боку, таки не пожерли нашої сили і зачали хоч по троха промощувати ся і вирівнювати ся, то й се не дістало ся нам за дармо. В остатнім двацятиліттю XIX-го віку на підмогу, а по части на зміну давнійшим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ця генерація звіяла бурю в нашім національнім житю, та рівночасно прочистила повітре, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там, де вперед була байдужність і рутиня, оживила пульс народнього життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначаєть ся у нас між роком 1880 і 1900, "Молодою Україною". Я бажав би перебрати бодай важнійших репрезентантів тої генерації і в'яснити їх фізіономії так, як вони представляють ся мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, я проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-их років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятилітє почало ся під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по українськи, так то хиба крайні нісенітницї в роді віршів якогось

Шибитька. В Галичині одинокий український орган "Правда" впав серед повної байдужности читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і почала думати над способами піднесення народнього стягу. Вол. Барвінський доказував konieczність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би за для сего прийшло ся поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії, Володимир Навроцький, не радив пускати ся на бистру воду політики, бачучи небезпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган "Дѣло", якого редактором, з разу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головнo самого Барвінського було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які доси не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признавати ся явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важив ся задля своєї "фонетичної" минувшини дати свою фірму новому виданництву, якого редактором із разу підписував ся львівський міщанин і василіянський підсусідок Михайло Коссаk, потім Коссаk із Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки даної Українцям: Заснований ним орган "Дѣло" зробив ся органом *par excellence* галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати по за обрій звичайного галицько-рутенського думання: оборона інтересів духовенства на першім плані; *treuga Dei* — божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос, тай загальом часопис був не цікавий для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубности Русинів — усі інші імпортовані з Росії чи з заходу ідеї мали в нім явного або тайного ворога.

Ще один із давніх галицьких українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з "Дѣлом" Барвінського почала виходити "Зоря" Партицького. І тут бачимо з початку повний розцвіт рутенства. Етимологія, в перших нумерах ідуть пра-

ції Шараневича, Івана Ем. Левицького, Ільницького. Від усіх творів друкованих у тій газеті в початку віє або мертвеччиною (Марта Борецька, Князь Данило), або ненавистю до всяких "ідей" і бажанем — мати спокій у хаті. Наслідком сего реакційного духа було між иншим також бажане витворити висшу, делікатну, не-хлопську літературу у галицьких Русинів. І тут перед вела сім'я Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі "найзнаменитші" повісти, як Раймунда "В обороні чести", Фейлета "Любов убогого молодця і т. н.; инші, як власне Володимир Барвінський, силкувалися сотворити повість із життя наших висших клас. Так повстав "Скошений цвіт", де прецікава зрештою тема сфумерована низькосентиментальним і силувано-цвітистим способом представлення і невмінням чи небажанем сміло малювати дійсні відносини; так повстало "Нещасне кохане", перша проба змалювати жите сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті "Сонні мари молодого питомця", де патріотичне многослове закриває брак дійсної психології і житевої правди.

Той сам реакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук видання коломийські, чи станіславівську "Денницю", чи черновецькі публікації — всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсності. Той реакційний дух від старших уділював ся й молодіжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступила тоді на сцену; бачимо його і в оповіданнях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак горячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки. Се й не могло бути инакше, бо-ж ся молодіж учила ся на словах любити Русь, але за тою голосною любов'ю від таких проводирів як Барвінський і Партицький не одержувала нічого крім хіба ненависти до соціалізму і всяких инших ізмів. Не диво, що брак висших духових змагань попирав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство "Дружній Лихварь", якийсь час перемінило ся було в формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духа серед т. зв. нарсдовської партії в лоні т. зв. староруської партії відбувала ся еволюція зовсім у иншій напрямі. Політика, що доси була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при

виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очі здавна були звернені на північ, але тепер вони зважують ся на рішучий крок. Староруси починають перемінювати ся на рішучих москвофілів. Очищене обряду доходить до преби зірвання унії; експеримент із Гниличками був першою пробою, за якою в разі успіха були-б певно пішли інші. У Львові являється старий гофрат Добрянський і працює над заведенем ладу і суцільної організації партії. На скільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се певно довго ще лишиться невиясненим; певне те, що при повній байдужности народовців, при упадку духа серед них, при повнім майже зірванню звязків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої ростічі думок і змагань. У початку 80-их років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить sui generis хуторну філософію. "Тепер по містах на Україні все драгоманівщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім українським духом." І Куліш зараз поклавив ся подати нам зразки тої хуторної філософії й поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сего поки що не знаємо — місію заініціювання згоди Русинів із Поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усього менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробити ся пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібности педагога, яким до певної міри мусить бути кождий політик і організатор мас. А до того-ж він приїхав до Галичини мов місіонер до краю Ботокудів, не знаючи ні мови ні звичаїв ні настроїв місцевих. То-б то, мову в буквальному значінню він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думання і мірковання був так відмінний від того, до чого привикли Галичани, що справді можна було твердити: ті люди розмовляють із Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити Русинів із Поляками, і вибрав до сего найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що Поляки власне готували ся при помочи Змартихвстанців під кермою Ка-

лінки довершити діла, яке при кінці XVI. в. не вдалось Потієви й Рагозі, а при кінці XVII. в. Шумлянському, тоб-то за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її католицьким духом скріпити звязок Русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі: на інтернат Змартвихвстанців ухвалив Сойм давати річно по 10,000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із Русинами, без вагання вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свою злопамятну "Крашанку", в Римі виготовляв ся декрет, яким одинокий руський духовний закон Василиянський віддавано під заряд Єзуїтів для переведення його реформи. Чоловік хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загально-українських справах мусів би був радити Русинам способи оборони, способи підвигнення з важкого пригноблення по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народу, на який він умів дивити ся тільки крізь окуляри односторонно дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. "Народе без путя, без чести і поваги" — так обертав ся він до того народу, рекомендуючи йому європейську культуру як антідот до гидкого гайдамацтва, що буцім то було змістом усеї його дотелерішньої історії. А практично взявши та європейська культура в Галичині мала насадити ся в такій формі, щоб Русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх "культурників" Сапіг, Жолкевських та Чарторійських, а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видавати ся нам така думка, а про те не підлягає ніякому сумнівови, що вона була у Куліша і у тих, що пертракували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у різних формах серед певних польських сфер і остаточно сплodiла факт — один із найсумніших фактів у історії нашого національного розвою — т. зв. нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але очевидно не силкував ся дійти з ними до порозуміння, хоча думки подібні до його думок були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до Дра Червінського, опублікований сим остатнім із пропусками в "Gazecie Narodowej", не без причини назвав Драгоманов "за-

біганем у табір історичної Польщі." Спеціально шляхті польській, оселеній на Руси, готов був Барвінський робити значні соціальні концесії, щоб привести її до руської національності; се я знаю з уст пок. кн. Романа Чарторіцького, з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та про те Куліш не зійшовся з Барвінським — очевидно з чисто особистих причин. Натомість його довіре здобув собі чоловік належний душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії, згаданий уже Ів. Ем. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем-угодової газети "Хутір", був найблизшим свідком переговорів ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і розумієть ся, швидко потім, коли всі ті пляни розбили ся, поспішив ся продати свої відомости і Кулішеві рукописи — редакції "Варшавського Дневника". Ся остатня проба політичної акції, ведена крайне безтямно, не переконала Куліша, що він помиляв ся, а тільки відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайне агресивне, нетолерантне та підзорливе становище Поляків у Галичині проти Русинів! У Львові завязують ся польські товариства і консорції з виразною метою польонізувати Русинів, уживаючи для сего на разі навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою "Świtło" руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціально Єзуїти, устроюють у східній Галичині духовні місії серед Русинів і ніби для охорони народу від шизми силкують ся перетягати його до латинства і до польської народности. Польська праса устами одного з найвидніших своїх публіцистів проголошує супроти Русинів девізу: —

"*Pał go w łeb maczugą, niech się nie męczy długo!*"

Той сам публіцист, Генрик Ясенський із Раштовець, признає ся прилюдно: —

"*Gdybym był prokuratorem; tobym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine*".

І се був ліберал! Консерватист Созанський підчас процесу соціялістів, і Ян Лям, ліберальний публіцист польський підчас процесу Ольги Грабар — оба радили судови вішати обвинувачених Русинів, не дожидаючи, чи покажуть ся вони справді винуватими.

І органи правительства не могли охоронити ся від впливу польської публичної опінії, особливо коли їм довело ся мати

діло з явищами новими, доси нечуваними на галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій відбух по цілій Галичині з нагоди перших соціалістичних процесів, а потім із нагоди мов сквофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забирая і конфіскованя найневинніших брошур, розв'язування читалень і арештованя та транспорту в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперли ся впливови того польського духа; покійний Малиновський писав і собі-ж курренди проти народніх читалень, поручаючи священикам допускати до їх існування тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютн підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробити ся розсадником яких будь ворожих релігії й державі ідей.

Отсе було те поле, на яким приходило ся ставити перші кроки тій "Молодій Україні", про яку я згадав висше. Не диво, що ті перші кроки несмілі й непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім озброєнні на сцену, мов Алена з Зевесової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільности, і мусіли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільности. Згадані тут некорисні обставини й події ріжно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III.

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад сліджене, як хорий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближає ся до правильної норми, появляє ся апетит, вертає блиск очий і здорова краса на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажане руху, — так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенера-

ційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно дивгає ся до нормального життя. В остатніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес. Може він діжде ся свого історика більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу нашікувати поодинокі фази того процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляють ся мені тепер, по 20 літах, коли многе тоді неясне прояснило ся, многе, що тоді збуджувало пристрасти, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважало ся метою, тепер являеть ся тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригноблення має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернути ся і проявити себе, — так було і з представленою висше добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були, по части проти власної волі, по трохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену, і присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійности, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухувати ся аргументам та бажанням Українців. Ся перша українська еміграція в Європу відіграла немаловажну роль в розвою вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі велику вагу і не стратили ще й доси великої вартости. Та для нас Українців більше значіння від його програмових та політичних праць мали його критичні статі, його звістки подавані про наше письменство в заграничні літератури, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кидала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвиження рідного народу. Та

що було характерне у нього і що датило його противників, се його тверезий, ясний, троха скептичний ум, ворог усякої фальшивости і нейтральности, се той його погляд звернений усе на суще, основне і практичне. Зарівно Галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика підмішана німецькою сентиментальністю і Кулішівським бомбастом, як і Українцям, привиклим годувати ся широкими "общелюдськими" фразами та загальниками нахапаними з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризкий гумор і його многосторанне, солідне знане аж надто часто бували невідгидні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різким та немолимім полемісті добачити горячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огінь: хто наближав ся до нього необережно мусів попектись, і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього.

Драгоманов не був одиноким українським емігрантом у серці Європи. Обік нього працювали довше або коротше ще деякі; назву з них лише Сергія Подолінського, автора двох цінних книжок "Життя й здоров'я людей на Україні" та "Ремесла і хвабрики ва Україні", і кількох наукових праць друкованих по німецьки і по французьки, а також Хведора Вовка, що був співробітником женецької "Громади", пізнійше написав ряд цінних статей про українських козаків у Добруджі та про Болтарів, а тепер живучи в Парижі, належить до видних співробітників різних археологічних і фольклорних видань, написав найліпшу доси студію про славянські весільні обряди й пісні з особливою увагою на українські, і редагує "Етнологічні матеріали", видавані Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові.

Правда, ся еміграція, хоч невеличка, але зложена з людей виємково здібних, не мала такого значіння для розвою України, якого можна було надіяти ся і яке свого часу мала прим. еміграція Герцена або навіть Бакуніна та Огарьова. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду. Емігранти не знаходили в ріднім краю ані такої масової сімпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіха їх діла. Навпаки, обставини зложили ся так, що майже від перших кроків емігрантів за границею їх дороги розходили ся з тою дорогою, куди йшла світлійша часть їх товаришів у краю. Розпочавши свою

еміграційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдуманно переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швейцарії робить ся соціалістом-анархістом і силкуєть ся на тім соціалістичним анархізмі покласти підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були по prostu якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала корінь; ідеї висловлювані в "Громаді" були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка будь більше група чи громада могла запалитися до них. "Громада" виходила неправильно і залягала нескладі в Женеві. Правительства не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально-анархістичних термінів, заборонювали видане, конфіскували книжки з почти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах видане упало і кружок емігрантів розбив ся.

Тим часом у Галичині відбувала ся цікава еволюція — правда, на разі в невеликім кружку молодіжні. По часті через Київ, а по часті з Відня, а то й безпосередно з Ціріха, Лондона й інших центрів прогресівного руху доходили сюди імпульси нового життя. Горяча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова також при помочи ож. членої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити Галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичнім життю, на неuczтво й поверховість світочів і провідирів Галицької Руси; як із найтяжшим ворогом воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопав ся в їх душі до живого й болючого. Його статі й листи, то були для значного числа Галичан мов удари батога; вони пекли й боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсїгда змушували до думання, до входження в глyб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбуркання грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно ще й доси дехто вва-

жає Драгоманова пропагатором соціалізму галицько-руської молодіжи. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими Галичанами, яку досі опубліковано; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статях до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсїгди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навіть, він не раз остерігав молодших; горячих соціалістів не надто доймати віри соціально-демократичним конструкціям будущини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості. Отже не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної частини нашої суспільності, власне його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в сповнюванню принятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загально-людської освіти, боляче захоплені драгоманівським поглядом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народу, деякі молоді Галичани кинулися до праці. Вони хапали відки могли матеріял, щоб виробити собі як мога суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на політичні процеси, де їх охрешують офіційно назвою соціалістів і як таких засуджують при помочи юридичних кручків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідну назву. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомить ся докладніше з соціалістичними теоріями. Наслідком процесів викинені, фактично вилітовані з руської суспільності, перелякані печуваною появою "соціалістів" на галицько-руським ґрунті, вони з легкомисністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчання, кидають горячий визов у очі суспільності. Таким визовом було розпочате 1878 р., видане "Громадського Друга". Майже кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди

в різкій формі висловлювано думки доси у нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старала ся охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскації, а в кінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку, яку би нині можна видрукувати спокійно без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще й те тюремне закінчене, редактор виїхав до Женеві і видане, вже й без того зруйноване конфіскаціями, упало.

Але рух викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників "Громадського Друга" в спілці з гуртом молодіжи взяли ся продовжати розпочате діло в иншій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувалося питання доси непривичні, а то й страшні Галичанам: дарвінізм, свободна критика, авторитет у вихованню і т. и. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної газети "Батьківщина". Хоча видавець належав до найвидніших старших українофілів, але в його газеті українофілського в старім смаку не було майже нічого. Правопис етимологічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про "славну минувшину" і "народні святощі" майже ані слова; натомість тверезе, просте слово до селян про їх насущні справи, про те, що діється довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не бояла ся сказати й ostrійшого (на скільки се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народові, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі, — все те робило "Батьківщину" перших років появою незвичайно цікавою і симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її; цікавіше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописий "Громадського Друга", хоча редактор не був ані соціалістом, ані радикалом, а тільки поспробував чесно і щиро робити своє діло — говорити народові те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіазм, який будили номери "Батьківщини" по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої "Науки" наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про політичні та гро-

мадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що “Батьківщина” робила всюди велике вражінє; її дожидали люди цілими гуртами геть за селом, визираючи післанця, що мав принести номер із почти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад забувала про їду й недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда громада, де було хоч кілька людей живійшої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в “Батьківщині” свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у “Батьківщині”, і то звісток майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового житя, політичної і національної свідомости, кинені “Батьківщиною” під наші вбогі сільські стріхи, треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже й не перестають і доси приносити свої плоди.

Ще один важний факт став ся в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народнього житя. Се було перше всенароднє віче, скликане В. Барвінським до Львова в осени 1880 р., в соті роковини вступлення на престол цїсаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликаня сего віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народа. Так само рутенське було переведене самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писаня: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечером, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно більше втомлені, ніж порушені рефератами, обертали ся в сфері фразеології. В загалі віче замітне було хіба значним числом учасників селян як доказ, що селянство цікавить ся громадськими й політичними справами і бажає вчити ся й розуміти їх. Що віче з рештою не зробило вражіня в ширших кругах, доказує тиша, яка знов по тім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли вже по смерті В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсім із иншими думками, з иншим духом.

Тим часом від молодіжи — тої, що працювала при “Гро-

мадським Друзі" і "Дрібній бібліотеці", — вийшов новий почин, навіязати зносини з Україною, майже в повні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ані "Ділом", ані "Батьківщиною", ані "Зорею". Се пробував учинити "Сьвіт". Дуже цікаво порівняти його фізіономію з "Громадським Другом". Зміст "Сьвіта" був більше соціалістичний, ніж зміст "Громадського Друга", але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскації, що тоді грозила на кождім кроці. Але найголовнішою прикметою "Сьвіта" було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустріли ся Галичани, російські Українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй Левицький, Лиманський, Грінченко й інші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усеї України Руси. Вона не вдала ся — не з принципальних, а більше з особистих причин. Емігранти, бачучи в "Сьвіті" участь російських Українців нелюбобі їм фракції, відсунулись і Драгоманов приватно назвав "Сьвіт" галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя та його проявів. "Сьвіт" мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про річі далекі: історію погляду на звірів, історію Ірландії, історію літератури і т. д. Не обійшло ся без супротивлення з боку реакційної частини суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у "Московскихъ Вѣдомостяхъ" і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців згрупованих при "Дѣлѣ" іронізувала над "землетрясцями"; публіка знеохочувала ся неправильним виходом чисел і мало пренумерувала газету; не витривавши двох літ видане упало. Сей упадок був тяжший, ніж упадок "Громадського Друга". Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то "Сьвіт" загас серед байдужности публіки, задля розтічи тих, що повинні були бути співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не дозволила заснути людям. Думки про нові порядки в життю, про обовязки людей супроти людей, про конечність науки й просвіти ширили ся з елементарною силою і попихали своїх прихильників до вишукування що-раз нових доріг для їх осушення. Е'дносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів — і ось починає ся ряд компромісових

проб у найріжнійших напрямках — проб, що заповняють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчать ся зовсім новим угрупованєм наших партій і літературних сил.

IV.

Я не думаю детально оповідати історії ріжнородних компромісових проб, які роблено у нас в часі від 1882 до 1900 рр. Досить буде пригадати тільки важніші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виросла наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пановане Александра II. закінчило ся нечуваним доси розвоєм серед одної частини російської суспільности революційних ідей. Правитель-ство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити її; в повітрі почув ся легіт так званих Льоріс-Меліківських “вѣяній”. Україна вислала нейенергічніших, високо-талановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі інші несли на собі тягар т. зв. терористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернигові, Катеринославі, Полтаві підносили голос домагаючи ся розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усею силою поперли той суспільний рух до вибореня конституції в Росії. В Женеві повстала і якийсь час була редагована Драгомановом газета “Вольное Слово”, без сумніву обік Герценового “Колокола” перших років найліпше, найсеріознійше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сего і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу “Свободная Россія” було: попхнути земства в перший ряд борців за увільнене Росії від абсолютизму, вияснити розумнішим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусі для самого державного інтересу, і в кінці вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускали ся, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Александра II., підняла й надії на дароване конституції з доброї волі царя. Новий

царь Александр III. по короткім ваганю розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р "Вольного Слова" кінчився заявою, що редакція "ожидала полученія важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи", та не одержавши з незвісних її причин нічого припиняє виданє, надрукувавши ті матеріяли, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розумієть ся, по коронації виданє вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Україні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану "неполітичну культурну працю"; українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що в перед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально - російського лібералізму се була велика шкода сей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяня і повільного росту нового українства, пору отверезіння Українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів "Кіевской Старини", виданих за час тих важких років не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем. Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвими й многими іншими, щоб переконати ся, що в тих роках іще була жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом. Драгоманов, вихований у інших обставинах, палаючи бажанєм політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносини робили ся чим раз більше натягнені, і в кінці, коли Драгоманов на перекір Українцям приступив у Женеві до видання поезій Шевченка стереотиповим способом, Українці відмовили йому підмоги на се виданє і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжший удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоровле і, можна сказати, загнав його в могилу. А про те сей

розрив був зовсім природний; се було банкрутство "общерусизму на українським ґрунті", і Драгоманов, що почував себе в першій лінії Росіянином, а тільки в другій Українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у іншим напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж, усували ся від політики і заглублювали ся в студії предметів більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед Русинів політичні інтереси розширювали ся, чим раз більше ставало інтелігенції охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітре; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски, і показало ся в цілій своїй обридливій наготі. Його проводили заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча юридично беручи процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і пятнувати москвофільство, як патологічний об'яв у нашім житю. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важили ся ще витягати дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. За те з другого боку ся громада зачала шукати стичности з тими репрезентантами молодшої генерації, які доси наслідком давніших процесів були під національною екскомунікою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давніше радили деякі далекоглядніші: Танякевич, Устіянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дам'ян Гладилевич, також одинокий і непохитний прихильник думки про konieczність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція "Дѣла" отворила ся бодаї для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський. Показало ся що "Дѣло" не стратило на тім, а народня справа виграла. В краю почало ся нечуване доси оживлене; до "Дѣла" поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликане в 1883 р.

друге всенародне віче у Львові було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на ній реферати зробили величезне вражінє. Тут у перше без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано краєву й державну господарку в Галичині та показано стан руського народу серед тої господарки. І хоча позитивні жаданя, висловлені на вічу, були скромні, то власне ся критична часть була чимось нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сего віча починає ся цілий ряд віч по провінції, починають ся перші політичні збори по селах; аргументи, факти, і цифри зібрані в рефератах львівського віча, роблять ся арсеналом, відки беруть своє оружє провінціяльні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами "Policzymu was!" по вічу казила ся з лютости.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Повстає у Львові "Народна Торговля" — знов інституція, якої не мали тоді й доси не мають Поляки. Читальні по селах, проломавши перші леди, повстають чим раз численнійше; між священниками виявляють ся формальні місіонарі читалень, що закладають їх де тільки можна. По містах і місточках повстають руські політичні товариства; на всіх полях видно у Русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроєє грімляльні мандрівки по краю, щоб знайомити ся з ріжними околицями, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціальні кружки, читають ся відчити, ведуть ся дискусії; давня байдужність та цинічна скептичність уступає місця серйозному поглядові на жите і завзятю до праці.

І на полі чисто-літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки "Зорі" для деякого з "виклятих", а за сим одним звільна входять інші, приходять і Українці — знов поперед усіх Кониський. Правда, індивідуальність Партицького — різка, самовільна й нерівна, не позволяла йому поставити "Зорю" на становищі загально-народнього органа; доки він був редактором, вона мусіла мати на собі печать його духа. І він завалював її річники своїми фантастичними дослідями над "Словом о полку Игоревѣ" або витягами з повісти Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та про те в "Зорѣ" чути

було від 1883 р., повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в "Бібліотеці найзнаменитших повістей" при "Дѣлѣ" де публіковано таке дранте, як "В обороні чести" Раймунда або "Гроші і праця" Дяка Адама (в нечувано кепськیم перекладі), годі було знайти місце для "Мертвих Душ" Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладилевича. Але компроміс нових елементів із старими трівав не довго. Ріжні причини збільшували взаїмне недовіре; досить було малозначного факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появилася у нас новий, соціалістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до "Громадського Друга" і листував ся з його редакцією. Приїхавши до Львова лічити ся, завіщав своєму брату поховати його без участі духовенства. Бувший редактор "Громадського Друга" і дехто з молодіжи взяли участь у похороні і заспівали над могилою "Ще не вмерла Україна". І москзофіли і народовці підняли із за сего великий гвалт, лаяли "землетрясція-радикалів", буцім то вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провозжали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почало ся знов "еліміноване" молодих. "Зоря", яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імени Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції "Дѣла", якого редактором лишив ся бувший редактор "Сьвіта", позбувши ся своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим прийшло ся заробляти на жите кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції у-перве знайомили між иншим навіть ширший загал Українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обурення. Непривичні до прилюдної критики, до обговорювання своїх ділань у посторонніх газетах руські Галичани злилися; взаїмне роздразнене змагало ся, ріжниць поглядів зарисовували ся чимраз виразнійше.

Скінчило ся тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший

плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для досягнення спільної цілі — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих Русинів серед Поляків: вони підготовляють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла з'організована Дашиньским соціална демократія, а з другого боку попихають декого з народолюбних Поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської трудової партії, надіючи ся в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятих літ часу, треба було, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тільки сіючи на власній ниві можна доробити ся власного хліба.

V.

Перейдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбили ся на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її по троха цензура, а по троха конкуренція багатой, високо розвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою Українці привикли все мірити її мірою; на інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивили ся з маловаженем; обертаючи ся в сфері думок утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванню своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій иншій літературі моглиб були зайняти видне місце, особливо галицькі письменники, збуджували серед Українців лише сміх і глузуване, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартости задля їх язика.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім незнайома з новішою літературою. “Німецька література для мене кінчить ся Шіллером і Гете”, — говорив мені один із редакторів “Зорі”. Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й

забавности. Для інших се мала бути школа панського життя й аристократичних манер, і для того їх різало по душі всяке хоч крихітку різче змальоване дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і для того вона повинна була представляти людей висших, взірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігати ся всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіянк і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в змислі чистоти народної мови, а власне в такому напрямі, щоб як найменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміючи, що при тім фарисейським вихованню, яке одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що недозволене літературі, були страшенно тісні й самовільні. Памятаю, що в редакції “Друга” прийшло було до завзятої сварки за словечко “воловід”, якого більшість редакторів — священничих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друку; але виділ Товариства вдався в ту справу і рішив таки не допустити “воловода”. Публіка, що позівала читаючи “Домну Різанду”, “Дениса”, “Повість без титулу” і т. н., але вдавала, що вони їй дуже подобають ся, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появляти ся мої перші бориславські нариси. Кожди пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всего надрукованого в газеті чи книжці, починаючи від правопису й язика, а кінчаючи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобало ся йому, він уважав себе в праві дати вираз своєму обуренню, і то вираз як найдосадніший. Нумери “Друга”, “Правди”, “Громадського Друга”, “Сьвіта” й інших часописів вертали в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути оздобою якоїсь хочете епіграфічної збірки. “Чи сказив ся?” запитував один пренумерант. “Не смійте мені присилати такої огидної макіатури!” гримав другий. “Возвращается обратнымъ шагомъ къ умалишеннымъ” — глаголав от писання третій. Кожди найменший деталь змальований у якій будь із нашого життя в тій повісті збуджував підозрівання, протести, рекримінації. Одним із моїх бориславських оповідань згадано без особливих похвали про бориславського священника; зараз надходив протест від якогось знайомого теперішнього бориславського парох: “Як ви смієте накидати ся на такого чесного і заслуженого”.

ного патріота і видумувати про нього небйлиці?" Один із персонажів комедії Григорія Григорієвича "На добродійні ціли" мав імя припадком подібне до імени одного львівського патріота з під темної зірки — ого! вже пішла поговорка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторови не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом ogrітим власним чутем автора, надиханим глибокою ідеєю. Переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взяли ся малювати те жите, яке найліпше знади — сільське жите. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житю контрастів і конфліктів потрібних для твору штуки, в світлі тої теорії набирали глибокого значіння тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили іділлями; що в сучаснім селі, на яке доси галицькі інтелігенти дивили ся або очима німецької іділлі XVIII. віку, або очима проповідників тверезости та ощадности, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були й пориви щирого чуття, такого чистого й високого не вважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента; і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, заботи і щира віра, злоба й насміхи, сльози й проклятя, одним словом, були люди з таким згратим і різнородним світом думок та почувань, якого там доси не підозрівано. Молоді письменники не зупиняли ся перед ніякою драстичністю, перед зопсутем і неморальністю, а декому здавало ся, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появили ся в літературі якісь на пів дикі ідіоти, Цигани, Жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб мальовання був однаковий, то значить, не шабльононий; усюди автс ч силкували ся проникнути в глѳб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступовання.

Скільки крови напсували нашій публиці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальовання жи-

тя! Яких куріозних осудів були ми свідками! Моєї “Лесининої челяди” не могли зрозуміти — не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се “заповідає ся як іділля, а кіниться дідько знає як”. Мого “Муляри” редактор “Зорі” привнав невартим друку для того, бо, мовляв, він такого факту коли не бачив, а мулярі по його думці найгірші п'яниці. Оповідане Кониського було надруковане до половини, а до половини громадський синедріон признав неможливою і кому іншому доробити необразливий ні для кого кінець. Котівна повість Свидницького “Люборадські” могла бути опублікована в “Зорі” тільки з досить значними пропусками. Громадська цензура була в десятеро грізніша для авторів, ніж цензура кураторська, а львівська громада стояла під терорізмом польовіційальної публіки, що не знаючи іншої літератури крім польсько-шляхетської або німецької сентиментальної в “Gartenlaube” та “Buch fuer Alle”, тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути нумер, зрештою пренумерати, щоб вилаяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сміла, алеж бо вони стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили ці з кінцями, мусіли дорожити кожним пренумерантом, на що хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та не зважаючи на всі ті неприємні обставини наша література тих років видала декілька творів більшої вартости. Обік Нечуя Левицького, який у другій половині 70-их років досягнув вершок своєї літературної творчости, написавши “Коли колу Джерю”, “Кайдашеву сімю” та “Бурлачку”, на перший план висунув ся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сього письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісті “Лихі люди” і “Хиба воли ревуть, як ясла повні” були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його “Полонес” ще не скінчена. Се не дозволило йому зробити на громадський вплив, якого можна було надіятися від його великого таланту. Друковане в Женеві повістий, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісінько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хиба до того, що обі повісті на довгі літа зробили ся творами забороженими і в Росії і в Австрії; більшої кривди годі було зробити авторови, який потім не здобув ся вже на такий широкий могутчий полет, як власне в тих повістях. Правда, “По-

і "Лесиши-
б там були
я, а кінчить
Ворі" приз-
с факту ні-
ниці. Одно
ни, а другу
ивою і дав
онець. Кош-
бути помі-
н. Громад-
в, ніж про-
ізом про-
ри крім по-
ної в роді
найменшо-
рати, ще й
польськими
бо вони не
водили кін-
том, навіть

наша літе-
вартости.
70-их років
савши "Ми-
на перший
а продукція
Його по-
овні" були
ого "Повія"
и на грома-
ого велико-
их одна бу-
ньо могли
сло хба до
ами заборо-
уло зробити
й широкий
да, "Повія"

риявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хибою була зовсім несущільна будова; се радше галерія пиш-них малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частий можна би додати ще дві, або десять, *ad libitum*; кожна для себе буде творити щось окреме і кождо треба оцінювати окремо, — органічної цілості з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунув ся в тих часах на перед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік немов сотворений для перехідної доби, для заповнення різних люк "*zur Bevoelkerung der Wildnis*", як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелістом і повістярем і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популярізатом потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймала ся всякими ідеями, але не держала ся їх довго. Він бував в рядах радикалів і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінало ся у нього — почуте обовязку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публичної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєня в Росії, де задля різних причин він опинив ся поза кругом київської української громади, він у 80-тих роках переносить усю свою енергію на Галичину і відграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями: він силкуєть ся посередничити в Галичині між старшою її молод-цєю генерацією, впливати на зміну способу редаговання в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві повстає в Галичині видане "Руської історичної бібліотеки". Але головна вага лежить на його літературних творах друкованих у ту пору в Галичині. Правда, найбільші з них, повісті "В гостях добре, дома лучше" і "Юрій Горовенко" з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальовання певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали "ловить момент" і в чім незрівняним майстром був Тургенев. Кониським силкував ся в одній повісті змалювати нещасну еміграцію Галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в по-

вісти він називає ся Селех), а в Горовенку далеко ближшу хвилю — революційного розпалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісті "Семен Жук і його родичі" були по стороні прогресівної молодіжи, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастем, подвійним нещастем для України, але zarazом нещастем, що мусіло вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народного життя, короткі ескізи, писані з вервою і гумором, навіяні наївною нераз, звичайно неглибокою філософією, та все таки висші від більшої частини того, що продукувало ся у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані у нас ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже багато причинили ся до засипання тої пріраи, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинив ся багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публику до літератури хапаної, так сказати, по горячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кожний; вони будили бажане чогось ліпшого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх.

Одним із найцікавійших наслідків впливу Кониського в Галичині була переміна, яка в другій половині 80-их років доконала ся з самотнім на сю Україну літературним органом, "Зорею". Коли галицькі радикали були усунені від її редагування, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редагування брали ся люди, що звичайно не мали поняття про редакторську техніку, самі не письменники, при тім обтяжені іншою фаховою працею, а в додатку люди тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивили ся на свою задачу механічно: аби склеїти нумер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний нумер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повторить ся історія з давньою "Правдою". Але історія не повторяє ся. Нові обставини, нові гечії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей — і серед письменників і серед публики, що не хотіли

вдоволити ся самим шлендріяном. Нові сили перли на перед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що ждали реформи; з Києва не переставав добивати ся її Кониський. І ось знайшов ся вихід. Редаговане "Зорі" повірено чоловікови з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все таки радикальному в національним погляді і рішучому прихильникови духового поєднання Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писання листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до "Зорі" майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводило ся і на жаль доси не перевело ся у старій львівській громаді. Певно, се йому дістало ся не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе на стілько незалежно від громадських цензурних похопів, що "Зоря" зовсім на перекір громадським інтенціям, зробила ся органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не дивно, що се було перше галицьке виданє, яке здобуло собі в Росії значнійший круг читачів і доходило в такі закутки, де доси навіть із наслуху не знали про існуванє українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; "Зоря" під його редакцією у перве пробила кишинський мур, який ділив нас від широкої української громади. При тій нагоді показало ся, що й по найглухійших закутках України, присипане попелом офіційального обрусеня, тліє невивгасле українське почутє, готове при кождім свободнійшій подуві спалахнути ясным полум'ям; показав ся факт, якого ми в Галичині догадували ся, та який дехто з українських соціалдемократів старав ся нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників "Зорі" на Україні, заборонила її, то зацікавлення до українського слова не вбито, бажання розвою рідної мови і літератури в. Були розворушені, сімя було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годить ся тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у наших письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступали лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреоля, яка окружала імя

пані Марковички, в який бачили Марка Вовчка, була позичена, бож дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович*). У 80-их роках і на Вкраїні і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначають ся відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лярісса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший плян виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робить ся також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіноче товариство, агітує за подаванем петицій в ціли розширення жіночої освіти і жіночих прав, навязує зносини з жінками інших національностей, з Німками та Чешками, одним словом, силкуєть ся втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, вела ся може не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіяла ся ініціаторка, але її літературна діяльність почала ся в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах "Перший вінок" належить до найкрасших і найбогатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча може не всі авторки, що зложили ся своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, про те для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завсїгда буде дорогоцінною памятною. В ній мов у зеркалі малює ся і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнійшій часі, і перші початки та услівя нового руху, і сучасний економічний та соціяльний стан української жінки селянки й інтелігентної, і почутя та ідеали жіночої молодіжи надиханої новими змаганнями. Голоси жінок Галичанок і Українок переплітають ся і зливають ся в одну гармонію; почуте дружности і духової близькості не вва-

*) Сей погляд невірний, та здава написане тоді без зміни як документ того часу. В ній стільки хіба правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашій письменстві.

жаючи на політичні межі виявляють ся досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще на стільки вироблене свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижаючи ся по за рівень зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно у перве підняло ся на сей досить високий рівень, варт пам'ятати. Не потребує ачеїже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомости і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держить ся форми і вважає на форму, ніж муштини. Ідеї, погляди, уподобання і привички, впоєні вихованем, домашньою традицією, довше держать ся серед жіноцтва, ніж серед муштин. Наше жіноцтво до половини XIX. в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймало ся московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загнізджувала ся в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдо-аристократичність, нехить і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матірнім молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших Українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почуте будить ся вже в самім ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізнійше і найтяжше. Від тепер можна було надіяти ся кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надія, не зважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела

VI.

В другій половині 80-их років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною з одного, а Росією з другого боку, пора заснования (з разу потайного) т. зв. потрійного союзу для противваги Росії з одного і Франції з другого боку. З давна не довіряючи Полякам старий німецький канцлер Бісмарк повзів справді тевтонську думку, виперти польський елемент із східної Прусії й Познанщини. Розумієть ся, сего годі було доконати давніми вандалськими способами, тим більше,

що Поляки були такі пруськими підданими і поки що не давали урядови ніяких причин до репресій, з виємком хіба гої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множилися в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був йому такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх Німцями, се видавалося йому можливим до досягнення. Він знав, що значна частина шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще життя, і на цьому будував свій план. Парламент прихилив ся до сего плану і ухвалив 100 мільйонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Україні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там польська нація має непередавні права, а в разі корисних обставин сильна Німеччина не мала би нічого проти того, як би над Дніпром повстало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видати ся декому сей проєкт, то все таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадувати ся за ним якогось реальнішого плану. Чи мали в руках щось реальнішого Поляки, чи ні, сего поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на схід. Із закупуванням дібр на правобічній Україні не йшло; сему на перешкоді став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацьований Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських лятіфундій на Україні. Поляки попрабували порозуміти ся з Українцями. Переговори вели ся в Києві. Але більшість Українців втягнених у ті переговори відсунула ся; до порозуміння з Поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Кониський. Які були плани Поляків і на чім стали їх переговори з сею групою, ми не знаємо. Досить, що в осени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з планом видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумів ся з Олександром Барвинським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати про-

грамову статтю. Розумієть ся, ані передо мною, ані перед Пав-
ликом Кониський не звірював ся з того, що на нову газету гро-
ші дають Поляки; таким самим способом він приєднав Оле-
сницького, щоб дав фірму редакції. Швидко одначе ми завва-
жили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив
співробітництва; написану Драгомановим програмову статтю
опубліковано без його підпису як редакційну; я усунув ся, вик-
пивши в одній статі ідею Київського королівства і бачучи, що
ся статя, хоч була надрукована в "Правді", була Кониському
дуже неприємна. При "Правді" лишив ся сам Кониський, а ко-
ли він швидко вернув до Києва, ведене її обняв Барвінський.
Зразу "Правда" виступала тільки завзято проти московщини,
критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й на-
ціональні ідеї; але з часом почало чим раз виразнійше вплива-
ти на верх якесь *sui generis* польонофільство, кокетоване з
польською шляхтою і з австрійським правительством, якого
початки я бачив у Кониського зараз по його приїзді до Льво-
ва. Я тільки пізнійше довідав ся, що тут було обопільне поро-
зумінє, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з
гарно обдуманим пляном, який можна би висловити німецько-
ю приказкою: *Reim dich oder ich fress dich*. Русини повинні
були піддати ся під польське верховодство, відновити зірвану
історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було злома-
ти розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда
думка про польсько-руську унію викликає серед Русинів роз-
двоєне, повторив ся й сим разом. Зараз на першім кроці, в Ки-
їві серед тамошньої української громади повстало роздвоєне,
розбите, дезорганізація породжена взаїмним недовірем. Ще в
більшій мірі се повторило ся в Галичині, де силою політичних
обставин у сю негідну гру втягнуто широкі народні маси, про
і *contra* розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з
задоволенем присолювали рани, які Русини задавали одні
одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський
і його товариші, пактуючи з Поляками і втягаючи Драгоманова
до співробітництва в "Праці", того й не надіяли ся. Рух серед
галицьких Русинів і факт, що галицькі газети хоч сьак так до-
ходили до Росії, зацікавив був тамошніх Українців. І старші
й молодші Українці почали бувати у Львові, зупиняли ся тут
по кілька неділь, придивляли ся життю молодіжи, прислухува-

ли ся відчитам на університеті, оглядали руські інституції; де-хто з укр. молодіжи брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжи по краю, і почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Києва, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібнійших молодих людей, щоб знайомили ся з Галичиною і набирали ся патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширене таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівняти ся в устній розмові, як багато відомостей могло обміняти ся по сей і по той бік кордону, — про се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може ніж самі Русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини: приїзжих Українців і Українок без ніякісньої причини арештовано; з ними разом арештовано кількох Галичан, зроблено без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесять ревізій по різних домах, і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі не знайдено ніякісньої підстави для виточеня їм процесу. Галичан випущено на волю, а Українців також випущено, але велено їм забирати ся з Галичини і заказано їм вертати коли будь до сего краю. Правильні товариські зносини Галичан із Українцями від разу зроблено неможливими. бож нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотіло ся бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки

Уже сей перший факт повинен був показати Русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від Русинів. Але Русин не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблиснули в очах. У галицькій сеймі засіла тоді у перве громадка незалежних, здібних і смілих Русинів. Користуючи ся нагодою сего безглузлого процесу вони зібрали найріжнійші кривди руського народа і внесли простору, багато мотивовану інтерпеляцію, де порушили й сей процес. На жаль порушили його як тільки можна найнещасливійше. Бо хоча суд, не вважаючи на десятиinedільне слідство, кількадесять ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські послы, защитники тих підозрених, уважали потрібним як Пилат умити свої руки і сказати: "На скільки ті люди чим будь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а вминаємо

ся тільки за зовсім невинними". Кілька місяців пізніше автор, а властиво попсвій-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацюваний мною) проголосив у соймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучності й наївності, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при ~~т~~м акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та поки се стало ся, недавні арештанти в порозумінню зі значнішим кружком молодих Галичан заснували політично-літературний часопис "Народ", а в осені 1890 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річи мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робило ся довкола них, що не сумнівали ся в успіх розпочатого ними діла. І справді, засноване радикальної партії стало ся початком небувалого у нас доси руху в народніх масах. Віча, яких давнійше бувала одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у ріжних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В народні маси кидано нечувані доси гасла: загальне голосоване, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появили ся прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви "радикал", "радикальна партія", хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймали ся серед народа; рівночасно з тим приймала ся й назва "русько-українська", що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм — радикали могли сміяти ся з тих докорів бачучи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітлійша і національно найсвідомійша часть руського селянства.

Повстане і зріст радикальної партії, а головню радикального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в житю Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорий, засуджений на смерть, він із

молодечим жаром кинув ся до праці, писав невтомно статі для "Народа", популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки "Чудацькі думки" і "Листи на наддніпрянську Україну", де систематично, з широким мотивуванням викладав свої думки про національність і про способи праці над її підвигненням.

Із України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його "Правдою" відходили чим раз більше на бік; симпатії всіх світліїших Українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвав ся дехто з готовістю нести й грошеву підмогу радикальним виданням; серед української молодіжи набирало ся чим раз більше таких, що допомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшло ся звести радикалізмови на галицькім ґрунті з т. зв. новою ерою. "Народ" безпощадно критикував сам акт і всі дальші енуціяції як новоерців, так і Поляків. Критика його гучним ехом лунала в народніх масах. Становище радикалів супроти новоерців було улєкшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краєвого правління і супроти Русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, ждали що кроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім будь важнім змінити своє поступоване супроти Русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала в кінці й самих батьків нової ери, що вони помилили ся; вони вернули з тої антінародньої дороги; лишив ся на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими своєкористними намірами.

Не мое діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре памятні кождому, хто інтересує ся нашим громадським житєм. Думаю, що сказаного доси вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народа і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і ріжнородних консолідацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народніх, інтелігенція мусіла хитати ся як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародньої, соціальної революції, в кінці треті по-

чали шукати помочи у Поляків. Гноблені економічно і упо-
сліджувані соціально та політично маси народні кинулись
емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади,
куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий
агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом на-
родолюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежності, ані
політичного впливу, могла тільки заломувати руки, наклику-
вати до згоди, або разом із радикалами йти в народні маси і
піднімати їх словом та письмом до руху, до організації, з ме-
тою — завойовання в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків,
коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однак же се не бу-
ло так. Наш народний організм, перетримавши далеко стра-
шнійшу кризу гнилого супокою і сліпої байдужности, тепер, у
тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших
конфліктів, на диво ріс, скріплював ся. Відкись мов самі со-
бою виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуації, зда-
валось би, безвихідних. Так і хотіло ся в таких разях, парафра-
зуючи звичну мазурську поговорку, скрикнути: *Pan Bóg łaskaw*
на *Rusyny*. Люди, здавалось би, тупі і безраді, віднаходили
в собі духа ініціативи; люди заснічені і з натури тяжкі зри-
вали ся до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки;
многі знеохочували ся, хрунили. Але в народніх масах ріс
опір, ріс дух опозиції, дух солідарности. Кождий акт чи то
панської самоволі, чи урядницького надужиття, чи хрунівства
свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу мов
сливка в рідке болото, але будив гомін по всім краю, викли-
кав обуренє, дискусії, реакцію, — одним словом, ґрунт почи-
нав робити ся елястичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свідо-
мого, масового життя ще далеко. Богато ще буде хитань, бо-
гато припливів і відг... в енергії, багато марних поривань і
гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа життя,
що без такої школи ніхто в світі не набирає сили ані досвіду.
Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчити ся,
виемково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним бо-
роти ся. Так і пригадують ся слова пок. Грицуняка, сказані
на однім вічу: "Відай Пан Біг хоче з нас мати остру і добру
сокиру, коли нас так твердо гартує".

VII.

Є в староруській письменстві одно оповідане про подорожного, що мандруючи на північ дійшов до високих і недоступних гір. Зупинивши ся тут він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну він вийшов на одну супротивну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, старших і диких. Сотки їх заняті були працею коло лупання скали; інші спочивали від роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками і ріжними знаками просити, щоб передав їм залізних знарядів, обіцяючи за них золото і дороге каміне. Але подорожний в пору пригадав собі, що се мабуть ті безбожні Гоги й Магоги, яких загнав Александер Македонський за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залізних знарядів, пробють гору і висиплють ся на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане кінець світа. І подорожний — оповідає далше легенда — з великим страхом у серці втік від зловіщої гори і вернув назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважнішого знаряду для сей праці — заліза, себто національної свідомости, почуття солідарности і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних екзістенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й доси наші здобутки, досягнені нами результати в порівнянню до того, що за той час досягли наші сусіди, в порівнянню до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!

Гляньмо поперед усього, що діяло ся в російській Україні в 90-тих роках. Урядовий натиск против української мови тривав далше. Указ 1876 р. не знесений і доси, та про те сама практика життя виробила в нім дуже значні щербини. Перший і в культурно-історичнім значінню найважніший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його повстання,

історію, що для постороннього слухача моглаб видавати ся фантастичною казкою. Аджеж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить доси вдавати з себе парість російського, то значить, кожде представлене мусить складати ся з штуки російської і української. Первісно ждали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стількож актів, що й українська; значить, більших, 4- або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сі вимоги обмежили ся на російську одноактівку, яка йде перед кожною українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кожний губерніяльний сатрапа може заборонити, те, що позволив сатрапа сусідньої губернії і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тільки на кінці добив ся дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеукраїнській реакції звернув ся до української драматичної продукції: він був поліційним комісарем, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнане — і тут усміхнула ся йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Україні, треба все мати на оці ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускали ся переклади чужих драматичних творів — приходило ся творити свій власний репертуар, — і українська література збогатила ся творами Кропивницького, Карпенка Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про інших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм взятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути — і українська драма мусіла зробити ся хлопською, сільською, мусіла малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полекша, що допускає історичну драму, по моїй думці вийшла

драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виємком "Сави Чалого" Карпенка знаходимо майже самі невдачі твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, у великій мірі користувався українською народньою піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і інші, здобули собі серце всієї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживане українських народніх пісень виродилося в надуживане; повстали штуки майже виключно зложені з пісень склеєних сяк так зовсім не доладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як "Пісні в лицах" — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співають ся. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те за милуване до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по за тою неприємною душшиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широкій Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як обципанний і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції ріжних антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвиває ся не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи іншим патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і в більшій або меншій мірі її естетичному смакови. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази; він доказує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли б так само швидко й елементарно, коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджує ся польська приповідка: *Większa jest dobroć Boska niż zawziętość ludzka*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і доси, але історія показала наглядно неможність

удержання його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадності народніх мас показали ся в упадку ріллярної продукції, і зрості податкових недоборів, так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плодючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусила прийти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показала ся наглядно; систематичне душене всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, речучі потреби людности цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про діфтеріт, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство ріллярництва на перекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Виллом був зроблений. До цензури почали насилати чим раз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура забороняючи все, що тільки було ліпше, навіяне свободнішим духом, то все таки всего заборонити було годі. Українські брошурки розходили ся сотками, тисячами, а з тим ішло в народ не тільки реальне знане ріжних житєвих справ, але також те розуміне, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік сеї популярної літератури, якої центрами в остатніх роках були Чернігів, Київ, а по троха Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитіших і віднодумнійших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змагане тих письменників — проводити бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко - Карий. Старичий. Їх драматичні твори друкують ся в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користуєть ся цензурними полєкшами велика купа зовсім недотепних писак, ремесників, що шиють театральний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміте, щоб потім де треба мотіти — бу держувати

утисків українського слова: така література, мовляв, не заслу-гує на те, щоб її толерувати. Натомість поважніші праці, на-віть такі, що давнійше були друковані в Росії, забороняють ся цензурою або роками лежать у цензорських шуфлядах. І так не дозволено передрукувати Кулішеву "Чорну Раду", ані Не-чуєві "Хмари", що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Кони-ського ледво не ледво дійшов до третього тома, та на тім ма-буть і урве ся. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча "Гамлет" у перекладі Старицького був дозволений ще 1882 р. Так само годі дождати ся українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура про-пустила декілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замарковане єдності обох відломів нашої нації було-б перед кількома роками завсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух в остатніх де-сятиліттях годить ся згадати тих людей, що надали йому ха-рактер значно неподібний до того, що було давнійше. В часі, про який іде отся річ, повстають на Україні молоді письменни-ки незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хіба Куліш, горячо віддані справі просвіти і під-двигнення рідного народу, вони вміють сполучити горячий за-пал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчуті і заспокоювати найрізнійші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах жите народу й інтелігенци і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбира-ють важніші питання сучасного житя, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці інших довкола се-бе, і все те серед важкої нераз праці на насущний шматок хлі-ба. До таких людей належить поперед усіх Борис Грінченко, звисний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючи ся дати нашій літературі історично-патріотичну драму висшого стилю. Обік сего він у "Правді" порушує важну справу языкової не-згідности, яка зовсім натурально витворила ся була між Га-личиною й Україною; його голос викликав був дуже оживле-ну полеміку, та, що найважнійше, пізнійше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статі. Він пи-ше ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драго-

манова, вивести справу нашої національності і кривд заподіяних їй Московщиною перед широке форум європейської публіки. Та найважнішою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернигові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кількадесят популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлося або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того він знаходив час на збиранє етнографічного матеріалу, якого опублікував доси чотири спори томи, де крім великої маси цінних записів із народніх уст додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелів до опублікованих народніх текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарне зроблений катальог музею Тарновського і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльності сего енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед Українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любовю до України і ріжносторонністю знаня й талану, се Агафангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревськім інституті для орієнтальників язиків у Москві. Фільольог із фіху, орієнталіст із замилювання, він виявив себе високо-талановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданнях. Кримський був перший Українець, що не побоювався забирати голос у таких справах, підписуючи свої статі повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тільки в "Зорі", "Дзвінку", але і в "Правді", "Народі" та "Житю і Слові" — і се нічогоісінько не пошкодило його ученій кар'єрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що Українці при достаточній енергії й смілости могли-б без особливого різика завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, як би свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповідання, чи то пак "Ескізи" Кримського, навіяні горячою, подекуди аж неначе хоробливою любовю до України, артистично стоять не високо; найціннійше в них, се власне впливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту як злеза, незвичайно чутливу і горячу душу. І Кримський так само як Чайченко не

вдовольняв ся самою прилюдною, письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами. повними думок і імпульсів до праці в різних напрямках. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці — видання українсько-російського Словника, що був зладжений у Одесі. Йому завдячує також наша література гарне, перше і — можна сказати — дефінітивне видане прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній частині пощастило у-перве видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в Літературно-науковій Вістнику поезії писані під сирійським небом у Байруті показують, що орієнталіст не вбив у нім поета, але навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили й виразности.

До сих двох характерних появ додаймо третю — Гната Хоткевича, поета, новеліста, критика і при тім кобзаря в дословнім значіню сего слова. Вів вивчив ся грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співане дум вийшло з моди, серед простого народа для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовжене серед інтелігенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять не високо; перевага суб'єктивного, ліричного елемента не дає йому плястично викінчувати картин; та про те декуди він піднімає ся на висоту справжнього таланту, що велить надіяти ся гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних їм на Україні є ще більше — се люди, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розумінє літератури, їх суспільні і політичні погляди зовсім новочасні. європейські, і в кожній иншій європейській літературі вони розвились би коли не на великих, то все таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив і славу і забезпечене жите. В Росії, а надто ще на Вкраїні над ними тяжить прокляте зацофаного осередка, не початого перелога. Їх горяча душа рве ся до суцільної, гармонійної і широкої діяльности, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щербини, прогалини. І ось вони кидають ся на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робить ся якоюсь латанною; в їх тоні чуєть ся якесь роздразнене, нерівність; вони ро-

блять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила замість зробити ся угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини йде на заповнене люк у мурі. Не кажу, щоб се мусіло бути і з трьома згаданими тут письменниками: дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю, — але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановом, і з многими талановитими діячами нашого письменства. "Die am Wege sterben" — отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуться до неї всею силою душі, чують її наближене, але їм не судило ся дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихроватих натур, жадних праці і перетяжених працюю, все втомлених полемікою і охочих до неї, щасливими покажуть ся нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що гукають у письменстві як більш або менше гладко шліфовані зеркала, малюють нам жите з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значіння, як новий ряд фасеток на їх зеркалі, як можливість — глибше заглянути в душу суспільности, яркійше і правдивійше змалювати її. Се в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторінь, нікому, так сказати, не наступають на нагнітки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Гете; Es bildet ein Talent sich in der Stille. Таких людей мали ми не мало в українській літературі. Із сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного й Нечуя Левицького. І молода генерація, що виступила в останніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначніших із них. Поет Володимир Самійленко, се така спокійна, урівноважена, троха квієтистична натура, правдивий тип лівобережного Українця, важкого на ініціативу, склонного до рефлексії й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист *par excellence*. Його поезії, се гарно шліфовані, чисті кристали, але його лірика не має того палкого огню, який уділяє ся серцям читачів. Рефлексія і тиха меланхолія притлумлює всякий різний тон. За те його сатиричні куплети, писані на взір французьких *chansons* Беранже, блискотять правдивими перлами широкого гумору.

Хто не тямить його "Горя поета", "Ельдорадо" або прегарної сатири "На печі", що явила ся немов *Carmen saeculare* українського неробства і псевдо-патріотизму?

Хоч пролежав я цілий вік на печі,
Але завше я був патріотом;
За Україну мою чи то в день, чи в ночі
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замість куль і шабель у нових діячів
Стало слово горяче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав самотньою на часі метою — боронити Україну мріями: —

У мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі:
Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як що зраджують їх мої очі.

До письменних я кличу — звичайно, в думках,
Щоб світили над нашою нічю;
Хоч на жаль, мати книжку народню в руках
Я признав небезпечною річю

І він в кінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком:

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вмирати не має охоти:
Кожда піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першій ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного малювання дійсності і погідних на стільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповідане пливе натурально і свobodно, мов репродукція голої дійсності без ніякої примішки творчості. Стиль його простий, без жадної форсованої штучності, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенева, того "найбільшого артиста і найбільшого Європейця" між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрій української повісті. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бессарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з фільоксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів Румунів і Татар, доторкнув життя наших Гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бессарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перенятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. Оттим то його оповідання, даючи нам образи неторканих доси українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як впливи педетичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським що до вдачі свого таланту являється інший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожне його оповідане, се плястичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбивають ся нам у пам'ять на завсїгди, а таке оповідане, як його "На нові гнізда", належить до найкращих пер-

лин, які сплотив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім інше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне вражіння роблять інші два письменники молодшої генерації: поет Павло Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лавки і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйск, а потім у Іркуцк. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробився не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його жите — майже неперервана мартірологія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне вражіння викликають оповідання Катренка, але зовсім іншим способом. Катренко — ученик Достоевського, того геніального психолога мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Александра III. поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійності, руйнування людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сего часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби може на першій місці прийдеся поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності. Артистка в повнім значінні сего слова, вона одна не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, горячо відчуває його болі і завжди вміє знайти сильний, пластичний вислов для свого чуття. В початкових своїх творах многословна, не свобідна від певної манери, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завжди вміє заповнити інтензивно відчутим змістом. Її поезія, то огнисте оскаржене того дикого гнету самоволі, під яким стогне Україна. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдаються їй у такій мірі, як описова і патріотична лірика.

Силою слова, горячим настроєм і гарною формою визначаються поезії Людмили Старицької, особливо її лірична драма Сяфо, одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми —

пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу. Розпука, резігнація і смерть Сафони в хвили її поетичного тріумфу, все те змальовано більш ліричними імпровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чуття віддані майстерно. На полі поезії визначилися ще пані Василевська (Дніпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище — пані Наталка і Надія Кибальчич, мати й дочка. Перша з них авторка драми "Катря Чайківна", що одержала першу нагороду на конкурсі галицького Виділу краювого, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів доси недрукованих. Усі ті писання визначаються ірним схопленням життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що крім новелістичних нарисів опублікувала доси ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загально, що у всіх видно дуже пильну обсервацію життя, дуже поважне розуміння штуки й її завдання в життю суспільности і тверду віру в будучину нашого народнього розвою. Многі з тих людей моглиб зайняти видне місце в російській літературі, колиб хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що Росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще трафляти ся, так як трафляли ся доси, але певне й те, що головна маса духовних діячів буде від тепер лишати ся на рідній ниві, бо знайде тут поле для ділання і той спокій, який дає почуте чесно сповненого обов'язку супроти рідного народа, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII.

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я силкував ся схарактеризувати тут, певно гарний і значний у порівнянню до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877 до 1880. Але в порівнянню до кольосальних чисел української людности, до кольосальних просторів краю і кольосальних а страшенно пекучих потреб народа він мікроскопійно малий і може мати

значіне хибя як перші неспілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Мірячи так само пропорціонально треба признати далеко більшим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвигнення народа і поправи його-соціального становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значнійший крок, брак нам у Галичині всего потрібно: впливу інтелігенції і організації національних сил, не горючи вже про зовнішні ворожі впливи, що ростуть нашою слабкістю і користують ся нашою темнотою та нашим розбитем.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятиліття був зворот до наукової праці. Сей зворот мав сімptomатичне значіне, був впливом загального зросту критики й рефлексії, бажання — пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали Українці Галичанам неучтвом, поверховністю їх освіти, несеріозністю їх принципів, що в кінці Галичани таки взяли ся серіозно до праці. Протягом кількох літ повстають такі праці, як Словар Желехівського і Недільського, Історія руської літератури Огоновського — найцінніші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годить ся тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючи ся на новіших дослідях і прикладаючи до сеї праці мірку новочасної історії літератури звикли дивити ся на неї з гори. Справді, з погляду на спосіб трактовання предмету і на спосіб оцінювання поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув до купи масу біографічного й історико-літературного матеріялу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартости.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починає ся систематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Хтоб там не приписував собі заслугу зреформування сего товариства, се одно треба сказати, що заслуга з'організована в ньому наукової праці в повні належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії, він сполучує в собі се-

ріозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпимістю, які тільки той може оцінити в повні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого опинився молодий професор прибувши з України, і з яким мусів боротися всіма способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку *Gemuetlichkeit* у сповнюванню взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський допровадивши Товариство до того стану, в яким знаходиться тепер. Приходилося при тім видержувати тисячі неприємностей, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розвитком розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготовляти людей, заохочувати молодіж мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальности. На все це у проф. Грушевського знайшовся час, знайшлася сила і добра воля. Він зумів поставити себе вище понад усякі підлепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людей оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їх партійні становища — і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої виrozumілости й толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не вяжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтінки для спільної праці.

Обік сеї поважної праці, яка ведеся при Науковим товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає симпатію і повагу для наших національних змагань, іде не менше серйозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в ріжних точках і в ріжних огнищах. Згадаю тільки кількадесят томів повістей виданих при "Ділі"; між ними є й дійсні архитвори епічної інтушки, такі як Достоевського "Вина і кара", Гончарова "Обломов", Льва Толстого "Дитячий, хлоп'ячий і молодечий вік", Олексія Толстого "Князь Серебряний" і немало інших. Згадаю нема-

лу вже видавничу діяльність Руського Педагогічного Товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназійної науки і т. и. І в кінці що найважнійше: значний зріст охоти до читання як серед простого народа, так і серед інтелігенції. Популярні газети розходять ся в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкують ся в 8000 до 10000 екземплярів, а таке зглядно дороге видавництво, як Літературно-науковий Вістник знаходить у самій Галичині 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Русько-українська видавнича Спілка опублікувала доси 40 томів беллетристики, переважно оригінальної, розпочала видане повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур доступних для ширшого загалу, і не зважаючи на значну кількість тих публікацій знаходить можливість вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будущині, а по части й тепер крім признання ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улещена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленем мови і літературної форми вимоги до письменників зробили ся далеко вищі й острійші, ніж були ще перед десятима роками. Наївне, самоділкове писане банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники і публіка тепер більше рафіновані. Двацятилітня праця над збогаченем і чищенням мови, над виробленем літературної техніки не може пропасти марно, і жаден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншальянсії, давнього “грає, грає, воропає” не толеруємо сьогодні. Наша новочасна верзифікація під пером Українців і Галичан, таких як Щурат і Маковей, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мельодійности вірша; наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова, набрала поетичного лету, мельодійности, ніжности, грації та ріжнородности, до яких давнійше підносили ся хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годить ся нам затрачувати.

Далеко гірше ніж на російській Україні поставлена в Га-

личині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, тай та ледво дихає, не вважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи що найменше в трьох четвертих частях національний, а міжнародній і то власне найпліхшого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українські драми при дуже нестаранній а нераз і зовсім недотепній грі наших артистів не роблять у нас вражіння, а наша власна драматична продукція зовсім не багато і не високої вартости. Те, що було зроблене перед р. 1880, майже не варто згадувати і в усякім разі тепер зложено до архіву. Першу пробу утворення у нас репертуару основаного на сучаснім життю зробив Григорій Цеглинський. Його "Ходачкову шляхту" треба вважати найудатнішою з усіх написаних доси в Галичині комедій із нашого народного життя: рівночасно комедія у-перве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціальною психологією. Друга, з культурного погляду интересна комедія того автора, "Аргонавти", впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польським одязі здобула собі заслужене признание.

Також повість закроена на ширші розміри доси не може в нас похвалити ся великими успіхами. Не знаю, чи наше життя ще за мало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи може нашим письменникам не стає творчої сили, знання відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісти були не зовсім удавні. Ще може найліпші були проби Андрія Чайківського "Олгенька" і "В чужім гнізді". Ті повісти читають ся легко, малюють интересні закутини нашого краю (знов таки життя ходачкової шляхти в самбірським повіті) і свого часу подобали ся. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістей, як спосіб оповідання — дуже примітивні. Авторони служили взірцем польські повістари середньої руки, такі як Захаріясевиц, Валерій Лозинський і т. и. При близшім огляді його повісти розпадають ся на ряд сцен, оповіданих нераз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все таки психологія в них дуже поверхова і шабльонова і глибини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новеліст і поет Осип Маковей дав нам у своїм "Залісю" пробу більшої повісти зложеної в душі новійшої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко висше треба поставити "Царівну" Ольги Кобилянської не вважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі "Ца-

рівня", се перша у нас повість оснований не на дитригах та любовних пригодах, а на психічному аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерня, тонко таптована тканина, якій бракує лише руки енергійного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектний малюнок.

За те на полі новелістики галицька Русь у тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би не одна далеко богатша від нашої література. Новеля, се можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому первовому часови, тому поколінню, що вічно скаржить ся і не має ані часу ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісти. В новелі найлегше авторови виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих, та теплих чутем оґрітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тільки найвидніших робітників на тім полі — до старанно оброблених і украшених гумором новель і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім тоні оповідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдана Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковачева, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсервацією оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікозною вурою та недбалістю в тоні і зверхнім формі імпровізацій оповідань Будзиновського — яке широке поле, яка різноманітність, яка свіжість, що віє майже з кожної з сих фігурок. Література в її цілості чим раз більше починає ставати подібною до школи, де все підігнано під один набльон, під одні правила, а чим раз більше подібна до життя, де ніщо не повторяється, де нема правил без виемків, нема простих ліній геометричних фігур, де панує безконечна різноманітність течій. Одно тільки можна сказати не без певної гордості, течії антінародні і антісуспільні, хоч проявляли ся і проявляють ся і серед нас і старанно прищеплюють ся нам посторонніми дбайливими руками, на літературнім полі доси незвичайно були з роду обтяжені проклятем безплідності, крім мізерного зер-

дуг і однодневниць не могли породити нічого. Мова нашого народний організм занадто ще сильний і здатний.

В останніх роках минулого десятиліття на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої що, прикривши собі широкі малюнок звичного оточення, головну вагу творчості поклали на психологію, головною метою твору штучки зроби́ти: розбудити в душі читача певного настрою способами, як подають новочасні студії психології і як вивчають психологи. Варто було присвятити детальну студію цьому напрямку і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку детальну увагу тепер не пора і я вкажу лише на те, що кидає очі при поверховім огляді. Коли давати повість чи новелу — не конче натуралістично, а й за допомогою усе ціла ціх більш або менше докладно зображувати людське життя, завязкою, перипетіями і розв'язкою, як здає, як здвигнений після правил архітектури будинок, то новітня беллетристика розширює всім це вражіння. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, ще в менше; факти, що творять її головну тему, звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збуджене в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції і фантазії. Нова беллетристика — це незвичайна інтернаціональна робота; її змагання — наблизити ся скільки до музики. Задля сего вона незвичайно дбає о формі, о родійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить шаблонність, ненавидить абстракти, довгі періоди, заплутані речення. Натомість вона любить смілих і незвичайних порівнянь, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких намірах. Можна би теоретично говорити про і контрадикторні, але для історика такі суперечки не мають значення. Для нього кождий напрям, добрий, коли його репрезентанти — справдішні й живучі таланти. Оттак і сей новий напрям у нашій літературі зазначився групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на Скандинавцях вона зачала зразу й сама писати по німецьки — правда,

в душі старшої німецької сантіментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як "Битва", "Людина", "Некультурна", "Valse Melancolique" і т. и. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночі душі і здобула собі заслужене признание не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї як репрезентантів сего нового напрямку в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту ** (Евгенію Бохенську). Але найбільшим талантом серед тої групи визначає ся Василь Стефаник, може найбільший артист, який появив ся у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чується в кождій рисочці, так се власне той неохибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штук, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе бачить ся. спокійно. з елементарною силою, але власне сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю гідною всякої похвали він знає, де зупинити ся, який деталь висунути на ясне соняшне світло, а який лишити в тіні. в мальованю він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і про те ніде ані тіни пересади, переладованя, бомбасту, неприродности. Се правдивий артист із божої ласки яким уже нині можемо повеличати ся перед світом.

Іще пару уваг на закінчене.

Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молодіжи часто і з запалом дискутувало ся питане: що нам робити в нашій національній лихолітї і від чого починати? Одні говорили: "Просвіта, книжка!" Але другі відповідали: "Та бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хоче ся їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє". Перші відповідали: "Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добити ся свого, бо кождий хто хоче, може кривдити і гнути його". Інші обертали сю відповідь навпаки: "Темний, бо не має за що просвітити ся; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю". Се був зачарований круг, льогічний безконечник, із якого, бачилось, не

було виходу. Пригадую, кілька то безсонних ночей, кілька важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кожному, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, самотній вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ — і що ж бачимо? Ми переконали ся, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути — діло не легке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але з другого боку ми переконали ся що “дух бодр, плоть же немощна”, що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособлення цілого народу. Ми не могли дати мільйонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнованя сил. У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить богатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільности зменшилася ся в прямій пропорції зі зменшенем числа анальфabetів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилиний і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій бачило ся, не було рятунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народню масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди може й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічнім полі у нас пороблено початки поступу й самопомочи. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли доси, то була артистична школа, та сама яку так гарно змалював у своїй праці Генрік Ібсен: —

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на залізную
Веде його вожатий.

І під тою бляхою огонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу.

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось з низу пригріло, —
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра тай гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То ліву без уговку.

Дрібнійше, швидше скрипка гра,
Регоче ся, то плаче,
І бляха дужше гріє, й він
Дрібнійше, швидше скаче.

Сей танець памятає вже
До смерти бідолаха;
В одно зілляв ся скрипки тон
І розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так,
Що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече,
І зараз він тацює.

Та не один медвідь оттак!
З ним, брате мій, посполу
І кожний з нас поет співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками.
Стать на залізний тік життя
Мягенькими ніжками.

Грижа розпалює огонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співа,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмере, то так в душі
Зілляють ся нерозривно
Вражіння ті, любов і біль,
Що дивно, справді дивно.

І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будять ся в душі
Терпіня невимовні.

Горить під ним залізний тік,
Горять небесні стропи,
І піднімаєть ся бідак
На вірш чий стопи.

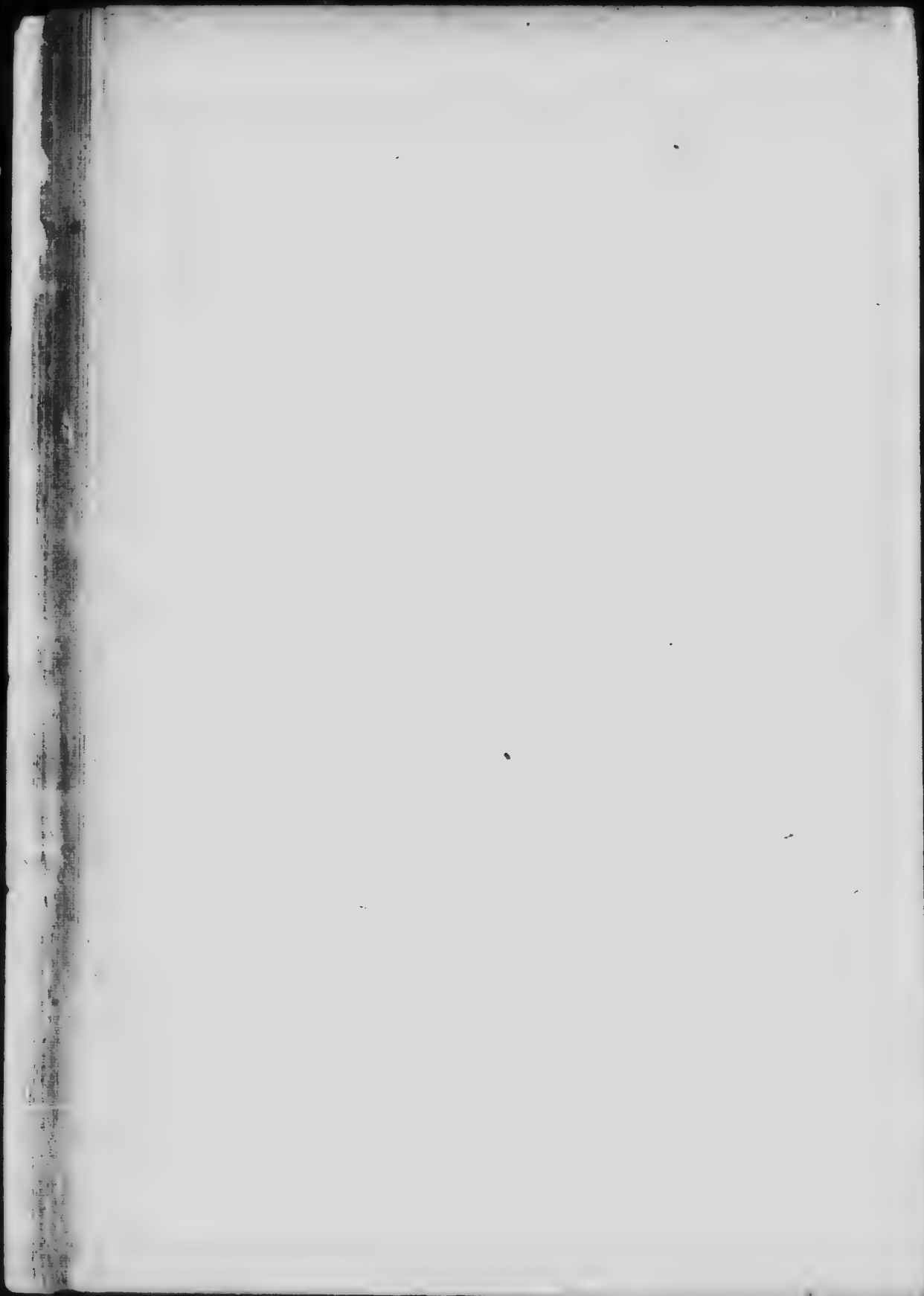
Іронія на скрипці гра.
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида —
І се зоветь ся штука.

Після сеї артистичної школи нам прийдець ся перейти далеко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель гр. Казимір Бадені.

ДОДАТКИ.

МІЖ СВОЇМИ.

Епізод із взаємин між Галичанами й Українцями 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видане п'ятого тому періодичного письма "Житє і Слово", я помістив на вступі шестої книжки статтю "З кінцем року", яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Стаття, в якій висловлені були деякі постуляти письменника Галичанина до російських Українців, викликала серед сих остатніх досить живе вражінє, розуміє ся, не однакове у різних груп. Одна група, яку можна би назвати радикально національною, що гуртувала ся тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком, для пропаганди певно що поперед усього моїх, а може також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обурєне серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціялістами, а тільки в другій Українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціялізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не мавши ані тоді, ані пізнійше можности слїдити докладно за розвитком українських кружків та партій, я не можу сказати нічого близшого про те, які наслідки мала ся невеличка полеміка в їх розвиток; зазначую тільки, що стаття вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої, талановитої української поетки Лесї Українки, яка перед тим і по тім не раз давала мені дуже виразні і цїнні для мене докази своєї дружньої прихильности. Як документи мало відомого епізоду непорозуміння між своїми передруковую тут також статтю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обидруковані в третім випуску "Житя і Слова" за март 1897 р. На четвертїм місці передруковую вступну статтю з шестого тому "Житя і Слова" 1897 р. п. з. "З новим роком" як доповненє думок і спостережень висловлених у статі з кінця попереднього року і як дальший документ для оцїнки тодішніх партійних відносин та індивідуальних настроїв.

1. З кінцем року.

Рік 1896 кінчимо не дуже то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років прикрих та мало продуктивних. Усе наше народне жите по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвиває ся по троха, та все таки похоче радше на річку під ледом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стільки зверхній, посторонній тиск, скільки почуте власної безсильности, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, кожда пора переходова. Та про те такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвіїші і глухіїші, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле назадицтво, погорда до власного народа і його думок та ідеалів, льокайське прислужництво, що без сороба пишає ся в масці політичного *bon sens*-а, політичної практичности, або бліда безхарактерність, що мов сосятник до сонця тягне ся до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне як би з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здусити решту почутя морального, затроїти сумління підрастаючих поколінь, зломати все, що моглоб бути на перешкодї темним силам, угрунтувати — бачить ся на віки вічні — панованє облузи і кривди людської.

Доки всі такі заходи йшли тільки з боку і стрічали дружне супротивленє всієї українсько-руської суспільности (здаєть ся, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не вийде в душу народню і пройде мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція обхопила часть нашої суспільности; зневіре у власні сили і в силу рідного народа захитало найкрасні характери, породило фантастичні бажання — дійти до чогось при помочи власне тих, котрих ясно витичена і нераз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього були й на далі гноєм, на котрім би міг виростати і пишати ся перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку жите народне дійшло до того ступня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне береженє народніх святощів, ані плятонічна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочи і правної оборони, а кінчаючи найвисшими

вимогами наукової й літературної праці. У всьому сьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з висшими вимогами, з запотребованем більших засобів, подвоєної енергії, висшого ступня технічного і наукового підготовання. Безповоротно минула пора "легкобитів". Написанем одної вірші або навіть одної книжки, виголошенем одної промови, заложенем одної читальні нікого нині не здивуєш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. "Систематична праця на кождім полі", ось що сталося окликом теперішньої доби. Се могло би нас тішити, як би се не був вплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть власне таку систематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А зрозумівши се ми мусимо собі сказати: — *Friss Vogel oder stirb!* Або візьмим усі свої сили до купи і силкуймося встояти ся в тій конкуренції, або зложім заздалегідь оружие і скажимо собі, що ми сміє й січка, добра на пашу для інших, але не здібна зеленіти й нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для підростаючого покоління ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духовного і політичного життя. Народ тисячами горне ся на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промов, хапає книжки і допитує ся за що раз новими. "Давайте нам гімназію, ми вже людovu школу пройшли!" — говорив перед кількома роками один селянин на вічу в Коломиї, а недавно, на вічу у Львові я знов підчас промови одного неfortunного бесідника чув від мого сусіда селянина слова: "Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!" Коли появиться яка книжечка або брошурка справді цікава для народа, можете бути певні, що швидко розійде ся тисячами. "Колиб я ще не вмер і дочекав прочитати по нашому Дрепера "Війну релігії з наукою", писав нам один селянин, що не можучи дождати ся тої появи взяв і прочитав того Дрепера по польськи. Се вже, як бачите, не той наївний, сантіментальний народ, що мов та губка приймає все, що йому даси. По зїзді "Kółek rolniczych" я говорив з кількома руськими селянами, що були на тім зїзді і вертали з пачками книжечок "Wydawnictwa ludowego". "Та от надавали нам пани — говорили вони мені. — Ніяко було не брати, ще би вгнівали ся. А вже ми потому

ликрали ся та купили собі отих" — і вони показали мені окремо запаковані Драгоманова "Рай і поступ", "Заздрих богів", "Волю віри" та ще де що з нашої нової беллетристики. Мусіли ьикрасти ся з під панського ока, бо їх пильно стережено, щоб не заразили ся радикалізмом, а вони про те повезли його на-сїня з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для підростаючого нашого покоління вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння висші вимоги, ніж се було доси. Тут треба величезної маси всестороннього занятя, величезної праці й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встояти ся на становищі просвітителя та провідника народнього. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити одну спеціальність і спокійно та систематично мов міль вгризати ся в неї; праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіми його здібностями, вимагає найрізномроднішого знання, а в додатку й відваги, резолютности, ініціятиви і здоровля справді вояцького. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упорати ся під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можливість добити ся власною силою кращої будучини — ось жерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Из сего жерела поплило по сей бік Збруча москвофільство, а потім новояерство підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковлене, а по троха також і безполітичне українофільство з одного і безнародне народофільство та революційне якобінство з другого боку. Люди або з гори зрікали ся голосу в найжизненішніх справах, або з гори признавали, що маси народні в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нині ми впевнили ся, що ті дороги не ведуть до ціли, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підійме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюване і розбуджуване мас, праця над

іх просвічуванем у кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіми можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначають ся потребами життя народнього. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й висша література і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скриплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищиплювати до них усі кращі здобутки загально-людської цивілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані кониця брошур самих, ані пів копи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості.

На скільки органічно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині — в те не буду входити. Мені хотілось би висловити тут кілька уваг про те, як мені уявляє ся теперішнє духове жите України. Певна річ, не бувши тепер на Україні я не можу говорити зовсім на певно, та будь що будь уважаю справу такою важною, що кождий Українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь понятє, бо вона доторкає самої сути його національного чуття, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й Галичанинови вільно висловити свою думку про українське духове жите; думка та, хоч би навіть невірна, все таки може бути цінною так само, як для Галичан цінні були колись критичні думки Українців, що міряли нас, так сказати, своїм ліктем і судили про нас не знаючи зовсім наших обставин.

Отже судячи українське духове жите з тих праць, науко-

них, беллетристичних та публіцистичних, які виходять з під пера Українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підхланують ся поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім не нерозривно з тим звязаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питане української національності з боку висноти українського типу над московським або з боку спеціальної іннервації, що всякому народови надає окремий характер, та тільки на лихо поки що лишається в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко і свободно буяти, там безпечно, і аргументація про і contra ні до чого практичного не зобовязує. Та тільки ж*до дійсного життя ті гіпотези й теорії нічим не доторкають ся, з насущними його потребами не звязані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загіє.

Ся перевага теорії і залюбоване в теоріях не випадкове явище; воно ознака глибокого розриву між інтелігенцією й народом і почуття тої інтелігенції, що вона безсила і нічого-сінько не може зробити для влєкшєня долі того народу. Сей розрив мов темна-прірва зїває на нас навіть із таких письменних гучць Українців, що займають ся народом, що дишуть горячою любовю до того народу. Прочитайте хоч би статю про штунду в "Житю і Слові", навіть статю про артілі. Без сумніву статі писані людьми, що люблять свій народ, тішать ся його поступом, спочувать його стражданям. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомости про дані явища в житю народа вони брали з газет або з уст інших людей. Близької, живої знайомости з народом тут не видно, то й статі при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоб відчути ріжницю, досить буде прочитати статю про робітницькі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сьак чи так стоїть близько до справи, про котру говорить, і говорячи про

неї знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретично виміркуваного чуття.

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложили ся, що інтелігентній громаді годі наблизити ся до народа, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтелігентна громада не зблизить ся до народа, не стане з ним за одно, не підійме його до духових і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не змінюють ся. Треба ж зрозуміти, що тут по просту нема иншого виходу і що всяке вагання, всяке опізнєння української інтелігенції в такому зближенні велика небезпека для національного розвитку, для всеї будучини України.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далі. Перед усього скажу одно: неправда сему, буцїм то в Росії порядки російські так уже абсолютно відрізають їм доступ до мужика. Не може сему бути правда. Нїякі в світі порядки не можуть покласти такої стїни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а не то що на волі, серед непереглядних просторів та степів України. А по друге: маємо приміри, що инші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну. Вкажу на Польків, що зуміли се зробити хоч через половину на легальній дорозі; вкажу на Литовців і Латишів, що поставили весь свій національний розвиток на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і про те засипують ними кожне своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Не вже ж серед Українців, особливо серед молодшої генерації, не знайде ся ніхто, хто б зацікавив ся сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такої роботи і переніс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Україні і загалом у Росії є українські радикали, Драгоманівці чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити. Адже-ж найвиднійша прикмета поступових думок, се жива праця, організація живих людей. Адже радикалізм усюди, навіть і в Галичині, розуміється не як пуста теоретизована, а як прикладана поступових думок до роботи серед народа, як організоване того народа до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливости. Де є такі радикали на Україні? Чуємо про групи молодіжи, що спорять

над тим, чи слід давати українському мужикови московську книжку, бачимо людей прихильних нашому радикалізмови, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на піддержане радикального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настояйка на радикальних ідеях, а не дійсний радикалізм. Хоч і як симпатичні нам особисто ті люди та їх починання, та все таки мусимо явно сказати їм: не сего треба поперед усього! Галицький радикалізм здвигнув ся не грошима, а працею й агітацією серед народа, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе анальогічну роботу, освідомлюйте свій народ — просто, безпосередно, устами, грошурами та листками друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границю, пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріні між народом, зробив ся хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошеві підмоги, які тепер ви могли би нам доставити, і котрі замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тільки *in infinitum* продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почуте облекшення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обовязок, чи то пак відкупили ся від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч. Радикальний по ідеям і свідомо національний, український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівняння більше, бо праця над таким рухом відібе у нас охоту до теоретизованя, вдесятеро збільшить вашу енергію, породить запал, якого від 70-тих років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радикальних громад інших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радикальний рух серед вашого народа побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радикальні каси розпоряджати будуть далеко більшими сумами грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її інші, чом же би не могли й ви? Певна річ, "св дозволення начальства" сего робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радикальної агітації. Та дарма, вовка боявши ся і в ліс не йди. А вже мабуть є й між вами люди, що не так дуже

боятся ся того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського Українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив по за рамки легальности. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було вільно бути легальним? Не бійтеся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими запорами не допускає свідомих Українців і української свідомости до народа — а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по українськи книжечку народніх оповідань, казок або віршів! Не вже се змагане — робота і війна гідна духового цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки, ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти анї ми, анї ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму.

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергічні, геройські натурі, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки інших Українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Александра II., щоб зробити місце Александрови III. Серце стискає ся з болю її досади. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і як би повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і — справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і може зовсім иншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропала, бо ще й нині шлях від інтелігенції до простого народа не проверстаний. Народ сам у штундовій організації вироблює свою організацію, дає інтелігенції готові форми, в котрі може вливати ся зміст радика-

льного, національно-політичного руху. Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і кувати ме на него нові ярма. Бо дурня і в церкві бють, а на похиле дерево і кози скачуть.

2. Не так ті вороги, як добрії люди.

Довго брели мені в думці слова Шевченка: "Не так ті вороги, як добрії люди", поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці повстали вони зараз після прочитання статі "З кінцем року", а на папір лягли далеко пізнійше: все хотіло ся перевірити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже нехай судять інші люди. Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну "заяву", а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючи сій справі доброго розвитку, отже пишучої в її інтересі.

Імя автора статі "З кінцем року" говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрівати, ніби д. Франко "ворог" українських радикалів, а "не добрий чоловік", з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завжди спроважують такіж добрі наслідки; буває се тоді, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталося і на сей раз. Дозволю собі роздивитись ці помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно (?) каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити. Врешті, що їх самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим не багато доброго міг сказати, і дає далеко не перевірені рецепти спасення душі і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від щирої, хоч і суворої критики, та тільки всякий, хто вважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді "науки" а-ля Толстой, і ставлення собі в приклад зовсім не авторитетних людей. Нехай би д. Фра-

нко критикував Українців, та не жалував би й своїх; до речі то йому більш відоме діло. Загал інтелігенції галицької радикального напрямку ніяк не може імпонувати укр. радикалови. Хто з нас був у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів Русинів радикального напрямку, то не так уже дуже очарував ся. Кому траплялось листувати ся і особисто стрівать ся з галицькими радикалами- діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому великими, вартими подиву і наслідування. Запевне єсть між ними гідні поважання люди, та вони є скрізь, а в загалі нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні всеж конституційній, так мало людей стає під короною визволення, і ті, що стають, так рідко тримають ся стало. (Ми говоримо тут тільки про інтелігенцію радикальну, бо до селянського руху радикального не було нагоди придивитись близько). Колиж недавно розпочатий радикальний рух все таки по трохи ширить ся серед галицько-руського селянства, то се головню через те, що тяжко пригнічені, виведені з терпеливості селяни самі йдуть на зустріч інтелігентним радикалам пропагандістам. Ся умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим ділу галицьким радикалам осягати видимі результати своєї роботи. Але вжеж сеї остатньої умови, себ то найменшої гарантії слова, у нас зовсім нема. Та нехай би д. Франко зважив се таї виступив не одностороннім карателем укр. радикалів, а суворим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт; а то д. Франко тільки раз-у-раз говорить: "Ось що робимо ми, - чому би не могли й ви", а на всі можливі відповіді зарані каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!" Се вже такий *argument supreme*, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторитетного свідoctва Господа Бога, або до аргументації жінок "з народа". Ніхто більше як ми не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тільки: "mea culpa!" бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр. радикалів і не проти всіх вони согрішлялі.

Головна заповідь д. Франка, се безпосередня пропаганда серед народа (слово народ д. Франко уживає не в європейському розумінню, а в народницькому: "селяни"). Учитись сеї

роботи він одсилає Українців до Латишів, Поляків та інших недержавних народностей Росії. Чому ж не до самих Росіян? Адже ж колись були люди, що пробували сю роботу на всьому просторі європейської Росії. Ми власне не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головню Українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, отже й не могли мати тих національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разиновщина). Всі ці люди не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто "в народ", несучи і книжки і живе слово. Непереглядні російські степи не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього, і несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозиціоністам. А що вийшло з їх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в європейській Росії з російським та українським населенем дала не менше інтелігентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радикальний рух тримається в Галичині, та врешті увесь рух мусів змінити напрямок. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна визволятись виключно при помочи селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси цілого народу, заставив їх признати, що інтелігенція перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сего народу. Тоді соціалісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сю *conditio sine qua non* можливости корисної роботи в інтересах найгірш пригнобленої класи народу. Така зміна діяльності була конечною еволюцією, і нам дивно, що д. Франко не бачить сього й обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Франко чомусь думає, що як би ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбних думках, то Україна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля. А політична воля ніби то має наступити "не нині, то завтра!" Вашими б, д. Франко, устами та мед лити! Але ми дивимось на стан річей сумнійше і думаєм, що нам ще не рік не два їсти біду, поки здобудемо яку небудь, куди не ідеальну,

політичну волю... Так отже не муки апостолів борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці. Тим-то запевне і укр. радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередньої пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радикали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливе, по-руч і одночасно з роботою серед інтелігенції, але робити її своїм єдиним credo він не може і не повинен. Коли в Галичині головнійший ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба зробити собі інтелігенцію, вернути нації її "мізок", аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а і потім в купі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратись, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже щоб політична воля була краєвою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Такої роботи вимагає між іншим і Драгомановська програма; зазначаєм се тут через те, що д. Франко уживає слова Драгомановець і радикал, як ідентичні. Отже д. Франко мав би зовсім рацію, як би дорікав укр. радикалам за недосить інтензивну роботу серед інтелігенції та недосить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він наміряв ся на радикалів, а влучив у народників, кождий бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко "ломиться в открытую дверь", як що не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр. радикалів не чекати "дозволенія начальства" на свою роботу, і вказує на спасенний приклад гал. радикалів, що не боять ся своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високі завдання. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед новим роком, а юмор найкрасше вражінне робить при серйозному тоні, та тільки час вибрав для сього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселив ся на дармовім мешканні "съ дозволенія начальства". Україні вибирали собі для жартів з Галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то певне з нього хтось зажартував, розказавши йому

му якісь небилиці про якісь ніколи справді небували серед українських радикалів заміри посилати петіції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто налякає "на страх іудейській" укр. радикалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба пам'ятати юмористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий, і звертаюсь до інших тем.

Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один "сором", очевидно, тут не багато допоможе, бо його Українці чують ще від часів Шевченка, а спасення душі досі не запобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути "дурнями" і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво, для науки, знати, які то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті д. Франко не вірить в самий факт існування "українських радикалів Драгомановців, чи як там вони себе величають". (По думці д. Франко слід би зватись їм тільки "настойкою на радикальних ідеях"). Видно для него українські радикали такий же міт, як для нас ті радикальні гурти, що спорять ся, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на зібраний гріш pour les beaux yeux закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що стаття "З кінцем року" в тій частині, де д. Франко говорить про Українців, здається мені зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр. радикалів, то слід би набирати доказів тільки з їх власної діяльності, замість того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтелігенції, — нехай, мовляв, "куля винного знайде". Через те і виходить іноді так, що коли по порозумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радикалів, по самому ділу вони зовсім не в їх табір попадають. Що сказав би д. Франко, як би хто, полемізуючи з галицькими радикалами, закинув би їм напр. ніби то запобігання ними ласки у польських феодалів та клерикалів, та і взагалі став би дорікати їм за такі події, які можуть характеризувати тільки партію "русько-католицького союзу", але рійак не галицьких радикалів? Отже, на жаль, як раз і україн-

ським радикалам приходить ся не приймати в серйоз "научки" д. Франка з поводу роботи "з дозволення начальства" або заношення петицій до цареві ласки.

Тепер скільки слів про "хатні" справи, тай годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: "Сидіть, люди добрі, дома, до нас не лезьте з грошима, то так буде краще і для нас і для вас, а то ваша "поміч з боку" нас деморалізує, а вас привчає відкуплюватись від обов'язків".

Справді "поміч з боку" не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люди, що досі помагали і з радикалам, не вважали себе запевне "помічню з боку", якимсь "славянським благотворительным обществом", вони давали гроші не на "добродійні цілі", а на спілку, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочі д. Франко повинен би як найкраще знати. Як би діло було в "добродійності", те можна б сказати, як той Мазур: "Nie mija księdzu ofiara idźciele do domu", і коли, звісно, не забрати, бо що з воза випало, пропало — то хоч на далі не давати "своїї дрібненької грошевої підмоги". Тільки що до сеї "підмоги", то знов таки д. Франкови слід було не називати її "10 чи 100 рублями", бо д. Франкови добре відомо, що з сих 10 та 100 р. що року складалось не менше, як півтори — дві тисячі (говорю про одну досить відоме мені джерело помочи з України гал. радикалам), а инший рік, то й більше. Так от і слід би д. Франкови, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладнійше, аби на Україні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло просте: коли гроші деморалізують, цур їм, не приймати! Аби тільки се було зроблене не з амбіції враженої полемікою і не на шкоду громадському інтересови; бо коли справа через те спинить ся, та ще на кілька років, аж поки Галичани цілком зберуть ся з власними грошима, то для Українців такий вихід зовсім не жаданий. Але ж коли б діло обійшлося як слід, то Українці не мали б чого журитись і звичайне своїм грошам і сами дад дадуть. Даремне Галичани думають, що в нас гроші тільки для них збирають ся і тільки для

того, щоб купити собі від них індульгенцію на гріх лінництва; такі індульгенції не тільки в Галичині продають ся.

На останок зазначу цікавий факт: стаття "З кінцем року" осягла собі високої чести бути гектографованою руками ворогів радикальної партії. Ще ні одна стаття з "Життя і Слова" не заслужила собі такої чести. Гектографовані примірники продають ся по 25 і по 35 коп. Стаття справила справжній триумф серед сих нових українських видавців, їм бо досі не вдало ся написати самим щось такого, щоб так попало раді-калам в око, або хоч так їм здавалось, дарма, що вони "во-роги", — аж знайшов ся, спасибі йому, "добрий чоловік", та ще й редактор радикального журналу. Коли б тільки д. Фран-ко бачив "побідоносні" погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стріванні: "А ви читали "З кін-цем року?" Що ж казати радикалові на таку anzuegliche Frage? — "Не так тії вороги, як добрії люди!"

Н. С. Ж.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статі дословно, і для того вкладає мені в уста такі річи, яких я не говорив.

1. І так він пише: "Д. Фр. обвинувачує укр. радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, в решті, що їх самих мало". Де я се сказав у своїй статі? Не можу знайти сего місця і навіть думаю що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк так сказати, що укр. ра-дікали мало роблять (я й сего не сказав, не бувши на Україні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признав ся на стор. 101), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хо-чуть робити, бо для сего мусів би залізти їм у душу. А робити укр. радикалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Таї відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: "Д. Фр. тільки раз у раз говорить: "Ось що робимо ми — чому би не мали й ви", а на всі можливі відповіди зарані каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто — неправда сьому". І знов я

не пригадую і не можу знайти в своїй статі того місця, де би я з самохвальбою говорив: "Ось що робимо ми!" Прогивно, вся перша половина моєї статі показувала масу того, чого ми не робимо, або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб Українці робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 103 я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: "Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложили ся, що інтелігентній громаді годі зблизити ся до простого народа, особливо по селах", і на се відповів далі: "Неправда сему, буцим би то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а ми маємо приміри, що інші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну". Значить, я ані не клав Галичан за примір Українцям, ані не приводив "усіх можливих відповідей", а тільки виставив одно скромне і елементарне жадане і старав ся показати, що воно можливе.

3. Писне полеміст: "Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Фр. чомусь думає, що як би ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбних думках, то Україна була б тепер країною свідомою і готовою виконати ті завдання, які їй поставить політична воля". Ось що значить - полемізувати без докладного цитовання! А я по поводу Желябова і тов. писав дословно ось що: "Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбути ся безконечного жалю. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти українській національний ідеал оснований на тих самих свободолюбних думках якими вони були провідні, і як би повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа зольної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення". Значить 1) я Желябова і тов. ні-ого не закидав, а тільки жалував, що їх праця вийшла по за рамки національності і смерть їх не вийшла нам на користь. 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селян-

ства і 3) не сказав, що вони самі моглиб були зробити Україну "свідомою і готовою". Сі три спростовання я мусів зробити на самім початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статі "З кінцем року" та частина, де говорить ся про Українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені висше, зложена по просту недооросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не всі відносили ся до укр. радикалів: те, що є на стор 102 і дальші два уступи статі (стор. 103 і 104) не відносять ся виключно до радикалів, а до укр. інтелігенції в загалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім "побідоносно" показує мері: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падають на інші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статі д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питання, цікаві й по за рамками полеміки, то мені здаєть ся konieczним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої індивідуальні думки, то надію ся, він не заперечить, що сі думки поділяє ширший кружок людей. Се для оправданя дальшої розмови, бо ж очевидно, статя д. Н. С. Ж. тоді набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву "anzuegliche Frage". Вороги радикальної партії тектографували мою статю і продають її по такій а такій ціні. І що ж з того? Чи сям вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи подавали до моєї статі якісь уваги, перекрутили її? Нічогосінько! Тектографували і розширюючі, значить, докують ся розповсюджити мої думки. Я можу сказати їм хіба спасибі, бо я перекоаний, що в своїй статі не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ні укр. рад. партії. Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статю, наражаючи ся за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що статя не подобає ся одному кружкові, а подобає ся другому, се по мойому буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

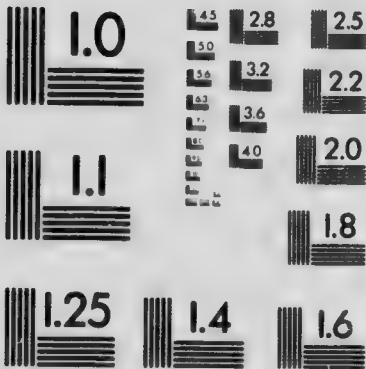
Чи укр. радикали для мене міт, як докоряє мені полеміст? Міт не міт, та все таки справа не дуже ясна. Я не виджу і тут з тори признаю ся до незнання людей, кружків, їх взаємин і хто хоче, тільки констатую факт практично виявлених ріжниць між укр. радикалами і народовцями старої дати (особли-

во їх молодшим поколінням) з одного, і соціалдемократами з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінем на народівців, та о скільки такі писання доходили до моїх рук і я міг сконструювати їх, я бачив якусь дигіньячу злість або зовсім непереварені доктрини, а не дійсні принципіальні ріжниці. Повторяю, може вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статі, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикраси, щоб не привести хоч одну тіраду із статі присланої мені одним радикалом для надрукування в "Ж. і Сл." — значить, не з приватного листа. "Народовці" суть українські шовіністи а та славнофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок. Драгоманов, а радикали — укр. націоналісти, що Великорусів вважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд — те ж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери наші вороги і навіть умудрилися знайти централізм і в партії "Народного права" і через се з Росіянами лунити ся не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціальної демократії і не мають взагалі ніякого економічного принципу ні програми, а радикали простягають братерську руку соц. демократії і суть самі соціалісти обох напрямків (?) соціалізму. Народовці стоять на принципі "ціль оправдовує средства" і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосують ся до свого принципу, і звичайно, в кінці бути не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть, щоб і всі були такими; радикали не вірять в національності і г. д." Так ось які ріжниці між укр. радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі — сего не знаємо. А вже така поговорка, що одні держать ся етики, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радикали не вірять у національність? Чи вони думають, що національності зовсім ніякої нема? Чи може думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи може невіра їх відноситься тільки до української національності, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво-б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачисляють себе укр. радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціалдемократами і народниками, — може се ті два напрями?

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

А в такім разі чи кождий укр. радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи може одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх вяже до купи? Не заперечить мабуть і мій шан. полеміст, що маючи перед собою такі заяви укр. радикалів, а не знаючи нічого про якусь иншу їх конкретну роботу, мимоволі почнеш уважати їх мітом, а в найліпшій разі чимось таким, що ще не вийшло із стадії ферментації.

Мій полеміст певно не без деякого оправдання докоряє мене за те, що я взяв ся говорити про укр. радикалів, не знавши їх докладно, і в замін за те береть ся критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівської та віденської молодіжи. Вони не імпонують йому. Вірю сему, та на жаль навіть уся та молодіж разом узятая не є ще галицький радикалізм, не є гал. радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то всеж таки українські через те ліпшими не зроблять ся. А раз почато дискусію про укр. радикалів і їх завдані та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річемо, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам ані кому будь імпонувати, а робимо в смирности духа свою роботу і можемо сказати тільки одно, що ся наша робота по чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в ріжні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоб здусити хлопський радикалізм. Ш. полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радикалів, бо народ попиханий бідом сам іде на зустріч рад. пропаганді. Можу впевнити його, що помиляється, а докажу се тим фактом, що коли в якій окрузі з ріжних причин ненастанна діяльність інтелігентних радикалів зменшиться або зовсім перерве ся, то й рух рад. серед селянства там притихає та розстроює ся. Шан. полеміст впевняє нас, що укр. радикали поклали собі метою поперед усього здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму "обох напрямків", чи для пошанованя принципів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей у десятеро конкретніших, то все таки мені здається, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також

потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігенції, і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчаровань і один великий шик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народніх мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народа. Фраза про здобування інтелігенції укр. радикалами є по мойому eine faule Ausflucht і нічого більше.

Я не без розмислу посилав і посилаю укр. радикалів учити ся практики агітаційної до Поляків, Литовців, Латишів, Грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих Росіян, що ходили в народ, і дармо мені ш. полеміст тиче ними в очі. По мойому російське ходжене в народ, хоч і як героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і заразом для пропаганди ідей далеких, висших понад розумінє народа. Віддати ся затижній праці серед народа, службі його буденним інтересам вони не хтіли й не вміли; найраднійше йшли на фабрики, тай там не багато що вміли осягнути. Се зовсім не те саме, що у Латишів, Литовців і ин., де сотки інтелігентів без усякої пози на геройство довели до того, що кождий мужик уміє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головню тим, що надрукована латинськими буквами. Та маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру народ привикає до політичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно робить ся свідомий своєї національности і свого людського я, виховуєть ся і для політики і для цивілізованого житя. І коли я закликав Українців до якої роботи, так се між иншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: "Деж ваші Українці? Чому вони не освідомлюють, де організують свій народ? Ми бажали би війти з ними в зносини, та звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого звязку з масами народніми. А коли ваші укр. радикали зі свого боку не почнуть робити серед свого народа, та тоді вже не прогнівайтесь коли та робота

де в чому не буде вам до вподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас."

Скажу більше: така робота — на Україні, серед простого люду і зовсім в інтересі української національності і укр. історичних традицій уже робить ся і робить ся від давна, систематичною та з такими засобами вигревалої, посвяченя й абнегації, яких половину дай Боже укр. радикалам. Я не можу говорити виразнійше, хоча мені, хоч з далека, відомі особи й місця, та тільки запитую укр. радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули мені таку вже круглу ігноранцію укр. справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі відшукають назву для такої тактики.

Шан. полеміст кинь собі з мене, що я по старомодному вважаю народом селянство, хлопів, а не всю націю. Меа culpa, спіймав ся, на старомоднім терміні! Думав по галицьки, а не по європейськи. Поправляю ся і повторяю: укр. радикалам конечно взяти ся до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, наші вороги з ріжних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство здібне до організації, до праці й високого посвяченя за ідеальні змагання.

Коли-ж бо дехто з укр. радикалів думає, що не селяни, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полеміст. Во ім'я Господне! — скажу на се, — йдіть між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тільки народа, не тільки інтелігенції, але й кота з за печі не вивабите і не здобудете. Та я бою ся, що й сей заміт не більше, як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про рос. робітницький рух і про київські соц. дем. видання. Всяке признание для ініціаторів тих видань, тільки деж там хоч дух пахне укр. радикалів? Де вони були, коли зачинало ся се видане? Чи ж не могло би се видане появи́ти ся в Москві, Саратові або Вятці? По чім відно, що сї видання обертають ся до робітників коли не виключно, то певно переважно Українців з роду?

Порозуміймо ся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робочого народа рух просвітний, націо-

нальний і політичний анальоґічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. То певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед інших недержавних національностей Росії доказують нам, що й радикальний рух з певними модифікаціями можливий у Росії. Адже ж показався можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більше простору і політичної волі, ніж хлоський рух радикальний. По нашій думці тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанні політичної волі — чи се буде тепер, чи четвер — з укр. нацією будуть числитися, значить, політична воля пошанує її краєві й національні особливости. Тільки те може бути пошановане, що сьак чи так виступить наверх. Власне те, що в Галичині при настанні конституції Русини не підготували собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний*). Українці вже тепер у многих поглядах стоять дільше від Галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народу живіші традиції козацької волі. От тим то нам здається, що можемо від Українців вимагати більше, ніж від Галичан, і що Українці не мусять грішити тими гріхами, якими вольно й невольно грішили Галичани.

4. З новим роком (1897).

"З новим роком, з новим щастем!" отсим бажанєм звикли потішати себе наші люди. В остатніх роках чим раз частійше приходить ся при тім бажаню меланхолійно хитати головою і додавати: "Еге, нове щастє, та з старими дірами!"

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєви і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнити ся без чуда божого і без інтервенції заграничних держав, колиб тільки добра воля та добрий розум. Знаю добре, що говорячи про добру волю і добрий розум на-

*) Ш. полеміст і тут без потреби вдає ся в кинни, що, мовляв, Галичани дістають політ. волю без власної праці. Так зовсім вона їм не авалила ся з неба і надр. на шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили не вважаючи на трудности і з боку шляхти і з боку державної адміністрації.

ших коханих земляків, я входжу на поле мрій і фантазій, та для мене як поета се поле не заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегдажь самъ слезы горькія

Лить о бѣдствіяхъ общественныхъ, —

як писав колись Карамзин. Попробуймо мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, як би — —

Візьмім головну річ. Усі партії в Галичині, всі політики признають, що з усього, що робить ся у нас на політичнім полі, найважнішою, найбогатшою наслідками є праця над політичним і громадським освідомленем народа, є та політична й соціяльна агітація, яку ведуть по троха всі партії (особливо в хвилях потреби, перед виборами), та яку найсистематичнійше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по європейськи поступовою програмою веде русько-українська радикальна партія. Та треба признати, що й вона веде її слабо, прихапцем, спорадично, що робить її не загаль партії, а пару одиниць, напружуючи до крайности свої сили, жертвуючи багато зі своєї кишені, наражаючи своє здоровле і свою свободу. Один із найкращих агітаторів, С. Вітик, від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, сипле ся процес за процесом і за дрібні неформальности при скликуваню віч його засуджують на грубі грошові кари, котрі швидко мусять зруйнувати його і без того мізерний стан маєтковий. Те саме дієть ся і з Я. Остапчуком і иншими радикальними агітаторами; не тільки власти, але і “сполечна ерархія” поводить ся з ними як з ворогами підчас війни, і не щадять їх, де тільки можуть їм шкодити. І треба подивляти енергію, незломний характер і силу святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одно хіба може нам пояснити се явище. їх піддержує те принятє, яке знаходять серед народа, під курними сільськими стріхами. “Що мені процеси й засуди! Байдуже! — говорив мені Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люди по селах при моїх промовах плачуть, то в мині аж дух росте”.

Егеж! Росте дух і повинен рости у кожного, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради й науки, як ловить кожде щире слово, як горне ся до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеть ся кривавими сліз-

ми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Русини всіх партій, хочемо й можемо дати тому народови, як усі наші заходи коло його піднесення ділетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупозарозумілі, як мало ми при всіх своїх зусиллях уміємо заслужити на його довіре, потягти його за собою, як мало вміємо й самі між собою і разом із народом були зорганізованою, дисциплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичині. В протягу останніх 3 літ, при всій тісноті своєї програми воно від разу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву з противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч у значній частині повітів упало, то про те зі здвоєною силою почало працювати далі, і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодить ся до нової побіди при виборах до Ради державної. Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тільки агітаційній діяльності д. Стапінського, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях, знає особисто кожного інтелігентнішого селянина в західній частині краю, знає потреби і бажання людности і час вільний від поїздок уживає на те, щоби зібрані спостереження та жадання визискати як теми для дальшої агітації, збирає в тій цілі дані і з нових статистичних і інших публікацій і т. д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людський рух польський, особливо в перших початках. Та польські "людовці" змогли ся в силу не самою тільки агітацією Стапінського. До сего причинив ся і "Przyjaciel Ludu", вміло редактований д. Вислоухом і його жінкою, звісною популярною письменницею, і цілий ряд горячих та талановитих діячів на провінції і то як із посеред освічених селян (назвуть тільки двох найвидніших, Якова Бойка і Вуйціка), так із посеред інтелігенції (др. Міколайський, др. Данец і др.). Люди ті не тільки роблять у партії і для партії, але носять для неї такі чималі матеріальні жертви; передом тут іде провідник партії, поспол др. Леваковський. От тим то й не диво, що партія та в короткім часі здобула західну Галичину, і вже тепер лагодить ся в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде її, коли до того часу Русини, а головно радикали (на інші руські партії дуже слаба надія) не розвинуть такої діяльності,

щоб польські людовці не мали тут з ким бороти ся, і не потребували вишукувати своїх ворогів у східно-галицьких гніздах. А коли Русини не зроблять сеї роботи по своєму, то польські людовці будуть її робити по своєму і навіть тепер уже роблять по троха, бо їх виданя в досить поважнім числі розходять ся по східній Галичині. А в таким разі національні інтереси Русинів певно не здобудуть великого блиску і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безгаланної Руси вже не панами, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві бють, а наша преставна нація така вже вдала ся, що не тільки чужі пани, але навіть чужі хлоппи (польські та німецькі), й чужі пролетарії (жидівські) для неї небезпечні й грізні.

Значить, конечно річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіми силами подумати над тим, щоб завести і піддержувати в Галичині на Буковині, на Угорській Русі, де тільки можна, систематичну, не ділетантську, свідому політичну роботу: усвідомлене, підношене і організоване мас народніх. Агітація повинна стояти на першій пляні. Народ треба розворушити в ім'я його інтересів, його наболілих потреб, у великій часті краю треба тільки піддержати, усвідомити, накермувати те розворушене, яке вже є. Для сеї праці треба спеціальних людей, котрі би за сю працю мали удержане, могли всюди їздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, систематичне освічуване народа у всяких, а головню в політичних справах, популярна література, брошури, газети, духовна страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформоване селян і міщан про всякі справи починаючи від господарських (таких як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови заріbkів у різних сторонах краю), а кінчаючи на адміністраційних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людей підготовлених і спеціально відставлених до тої праці.

Люди знайшли би ся. Вони є, нараз самі напрошують ся на роботу, та щож! Серед наших партійних роздорів стрічають усуди недовіре, підозріння, дрібничні сумніви або просто нехить. А тимчасом час іде, справи народні комплікують ся, ро-

бота робить ся чим раз тяжшою, а нагода раз занедбана не вертає вже більше. Пять, шість тисяч річного бюджету в руках одного ламучого чоловіка (борони Боже, не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і засягнувши поради людей близьких до практичної праці з усіх партій мав можливість по просту ангажувати людей для такої чи іншої праці публичної, особливо такої, яка би заповнювала люки в дотеперішній роботі наших освітніх товариств — пять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цілі для всіх ясні й корисні, і сфера політичного виховання нашого народа за кілька літ посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичині й на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлопську, людovu партію, мали би призначених агітаторів мужиків, мали би популярну політичну партію і не потребували би стидати ся перед иншими народами ані бояти ся їх конкуренції. ●

Се одна моя дріб, що так і мулить, так і просить ся під перо. А ось і друга.

З усього того, що тепер робить ся в Галичині крім праці над усвідомленем і політичним згуртованем мас народніх найвертніші по мойому ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім Тов. ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і товариству і цілому нашому народови признане — звісно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а по за границями нашого краю. Там, де люди займають ся наукою і цінять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова горячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці, і слова здивовання, як се товариство ухитряє ся при таких мізерних фондах продукувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя. І справді, самоту паралелю можна пришукати хіба в короткій та плідній праці Югозападного відділу Географічного товариства в Києві 1873—76 років. Прикро се сказати, та щож, коли правда: від декого з освічених галицьких Русинів я чув такі думки: "Все те, що робить ся в тов. ім. Шевченка, то для нас люксус, робить ся властиво *pro foro externo*, не впливає з наших домашніх потреб і в ґрунті річи для нас зовсім байдужне і непожиточне. Бо навіть із того, що инші будуть хвалити наші наукові видання, для

нас властиво ніякого реального пожитку не буде.” І се говорили ті самі люди, котрі потім страшенно обурювали ся, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфabetів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховний сей суд. Скажу тільки одно: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусіла розжувати ті наукові видання. Те, що нині для старших поколінь мертвий капітал, для молодших стане ся насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою, переваривши ті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи ділетанства і безплідного політиканства і вийти в епоху дозрілості та практичної політики. А що й повага та пошана у посторонніх не така пуста річ, як се говорять наші мудреці, се не потребує доказу: брак такої пошани і поваги лежав і доси лежить колодою під ногами кожного Русина, котрий поспробує в яким будь огляді виткнути ніс по за тісні межі свого рідного смітя.

До мрій на те... оживлення, піддвиження і розширення тої наукової а попри ній і літературної роботи мене спонукали дві річи. У найновішій (січневій за 1897 р.) книжці німецького журналу *Byzantinische Zeitschrift* (стор. 313—314) я вичитав ось яку новинку: “Румунська семінарія в Липську. Історія румунської семінарії показує виряно, що й для науки так само як для війни поперед усього треба грошей. Не бажаючи ані троха вменшувати заслуги дра Вайганда (директора тої семінарії) треба поперед усього піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інституту в першій ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на нього кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержування студій над історією, мовою і літературою румунською, а заснована в Липську для того, щоб молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користувати ся багатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких університетів. Від великодня 1895 до великодня 1896 р. в румунській семінарії працювало 21 членів. Рік річно видає семінарія том своїх праць”. Як вам се подобає ся? 21 молодих учених підготовляє ся до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А щож робить велика соборна Україна, щоб піддержати бодай тої слабенкий огонь наукової праці, який у нас зажеврив по 60 літах нашого “відродження”? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можливість віддати ся науковій праці без журби за хліб насущний?

менниками і людьми науки на нашій Русі, всі робітники працюючі пером для скріплення культурного розвою і слави руського народу, з доволітного власного досвіду знають, що за свою роботу не знаходять навіть моральної нагоди, а не то матеріальної. Коли ж на перекір словам Шевченка, котрому здавалося, що можна писати “не для людей і не для слави”, фактом є, що пишеся і працюєся лише для людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капіталів, не удає скромного і не каже, що так не єсть), — то всі наші письменники, люди науки і адепти до тих занять — мусять глибоко застановити ся над теперішніми відносинами, серед котрих їх робота маловажить ся, а загалом інтелігенції й зовсім ігнорує ся, як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановити ся над тим, бо в чім же мають наші письменники знаходити вдоволене і одушевлене до дальшої роботи, коли всі обставини складають ся так, що їх роботою загал не інтересує ся і не подає надії, що колись буде инакше думати.

“Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія її звертає ся з елементарною силою лише в бік політики, що публичне жите крутить ся лише коло кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузький, що в її публичнім вихованю нема рівного інтересу і до інших проявів культурного житя. Остатні події на зборах товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвує ся долю інституції наукової, не подаючи їй натомість ніякого забезпечення на будуче. Видавництва наукові уважає ся чимось зовсім маловажним у порівнаню з хвилевими потребами одної партії, а властиво кліки політиків.

“Від коли у австрійських Русинів почало ся сьак-так свідоме жите, від тоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованю публичнім; усі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на цілі витворенне корисних обставин, серед яких міг би нарід розвивати ся; але й се певна річ, що подане суспільности самих корисних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Росією живуть уже від согні літ у некорисних обставинах, та про те духове жите в народі польським ведуть вони, а не австрійські Поляки.

“Числячи наше свідоме жите від появи “Русалки Дністро-

вої” ми, Русини в Австрії, за цілих шістьдесять літ, яких видали письменників і учених? Кілько з них живе доси в пам'яті загалу? Котрі праці пережили їх? Крім кількох усі вже й тепер забуті, загалови зовсім не знані!. Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нічого великого, хоч багато з них було безперечно талановитих і охочих до праці.

“В остатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кільканацять нових імен письменників і учених з поміж молодших автрійських Русинів. Се в більшій часті люди ідеї й праці, з намірами як найліпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, їх старання й їх працю? З яким інтересом відносять ся до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?... Приймає ся їх працю байдужно або з маловажаєм!

“Так, на полі письменства і науки ми, автрійські Русини, за шістьдесять літ свідомого життя того доробили ся, що ціла нива культурного життя лежить облогом, що багато талановитих сил марнує ся, нидіє серед апатії інтелігенції!

“Щож се за знак? Не вже годить ся всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивити ся спокійно, як публіка ігнорує їх, а запрятує всі свої думки вчинками кількох політиків? Невже можна їм працювати без надії на який будь успіх? Для кого працюють і по що?

“Не йде о те, щоб маловажити задачі політики: іде о таке виховане загалу, щоб він чув інтерес до всяких інших об'явів культурного життя, а не лише до самої політики. Тимчасом на таке тепер не заносить ся. Скличете одно незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанем, хоч би ви на неї посвятили цілі літа праці. А часописи рахуючи на уподобане публіки або згадають кількома словами, як зве ся ваша праця, або промовчать.

“Чи ж нема на се ради? Чи в загалі не треба шукати на се ради, а полишити публіку на волю судьби та на виховане політичним агітаторам, що для культури кількох політиків із сеї чи тої партії жертвують найсвятійшім інтересом народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятій плян перед політичними горлачачами, що в життю ніякої розумної статі не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемерні успіхи політичної агітації має ставити ся вище по-

над праці, що творять гордість і славу народу, що живуть довго і щасливо?

— Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якої?

— Як політики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і старіють ся о се, аби в них вічно говорило ся про їх поступки, так усі ті, що працюють на полі письменства і науки і пишуть не для власної забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і досить потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоби в них ширити виховане, таке, яке потрібне для зрозуміння і належного оцінення їх праці. Інакше шкода буде їх труду й заходу, коли ледя агітатор стане народнім героєм, а вони будуть жити разом зі своїми працями в забуттю, в переконанню (котре скорше чи пізніше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

— Коли хочемо власного розвою, то мусимо утворити корпорацію, не на статутах основану, а на розумінню власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говорім і пишемо про свої роботи, так як говоримо і пишемо про роботу наших політиків. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажити свою працю, але заразом і берім її поважно!

— Треба би нам старати ся видобувати праці старших і лучших письменників із забуття, видаючи їх окремими виданнями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки їх поодиноких праць, загальний огляд їх літературної діяльності, видаючи окремими відбитками їх більші праці і організуючи розпродаж книжок".

Ніде правди діти, уваги д. Маковея про сумний стан нашої літератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки — зовсім вірні, хоча подані ним проекти, як допомогти сему лиху, ледви чи доведуть до цілі. Щоб письменники опановували щоденні видавництва, сего годі жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завжди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політиків чи репортерів; письменники, літератори і вчені тут або зовсім не показують ся, або гостять дуже рідко. Щоб письменники говорили і писали про свої роботи (очевидно один про роботи другого), се не то що не доведе до ці-

ли, але навіть не дуже її пожадане. Як же легко тоді з письменницької корпорації зробити кружок для взаємної адорації, а по дорозі до цієї мети розгубити і провідні ідеї її охоту до дійсної, важкої праці, а за те набрати ся смаку до пустої реклами та самохвальби. “Заінтересуємо публіку собою!” радить д. Маковей і знов понадає на щедрий небес. Мені довсім не бажалося, аби публіка інтересувалася мною, моєю особою, та цікаво, аби інтересувалася тими ідеями, які я голочу, тими питаннями, які мене займають, тими людьми, відносинами й чуттями, які я маю в моїх творах. А коли вона буде всім тим інтересуватися, т. є. коли я своїми творами зацікавлю її, підсуну, так сказати, палець під її серце, то вона певно буде читати мою книжку і купувати її. Значить, не собою, не письменниками повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове життя, бажане освіти й поступу, бажане естетичних вдоволеннь — ті основні точки всякої літературної продукції. А се в першій лінії залежить очевидно від письменників. Будемо поперед усього самі людьми в повнім значінні того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховає ся від очей людських і ясніти не без штучної реклами і самохвальби. Для сего треба поперед усього власної невтомної праці, обсервації й аналізу, та дуже багато доброго могли би вдіяти періодичні зїзди руських письменників з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівши ся і що до ідейних і що до практичних умов нашої праці ми тим самим покладемо першу основу до розбудження того письменницького *esprit du corps*, якого нам не стає, будемо ділити ся одні з одними своїми думками, досвідами і планами, оживимо конкуренцію, то може з наших розмов назріє й не одна практична думка, що потрапить звести нас ближше до купи і підняти загальний рівень нашого літературного життя. Скликування таких зїздів має в своїм статуті товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за почином д. Маковея, носило ся з думкою скликати такий зїзд в р. 1894. Справа тоді розбила ся, бо мабуть не була ще дозрілою. Чи не далось би тепер зробити з неї щось практичніше? Мені марить ся в першій лінії завязане дійсної, на статутах опертої корпорації руських письменників, з фондом для взаємної за-помогти і для забезпечення вдів і сиріт по них. Таких практич-

них справ знайшло би ся ще кілька і для таких справ скликаний зїзд найшвидше удасть ся.

Читаєш такі річи, міркуєш про них сюди й туди і все на одно натикаєш ся: до всего треба спеціального чоловіка, двох людей, трьох людей. Люди знайшли би ся, робота б ішла, та нема гроший. І стидно зробити ся, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по інших краях люди дають мільйони на заведенє зносин між землею й Марсом. Не вжеж ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити — з оловцем у руці, оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмим, що на всю соборну Україну знайшо ся 1,000 людей, що згоджують ся випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирає ся мільйон — національний український залізний фонд. Як правдиві Українці ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку, так як познанські Поляки, а кладемо наш мільйон по різних банках на процент. Візьмим так, що з него маємо річно 40,000 г. процентів. Так ось ми вживаємо сю суму в такий спосіб, що через перших 34 літ тільки 10,000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено вище, а 30,000 іде на сплату вкладчиків — ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо може знайдуть ся й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 літ мільйон буде сплачений цілком (звісно, без процентів) і капітал увесь лишає ся чистий, се значить, що від тоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідування сим фондом вибирають зразу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довіря, а там — ну, та годі марити! Краще може подумати про навязанє зносин між землею й Марсом!

З М І С Т .

	Стор.
Передмова	3— 3
З остатніх десятиліть XIX. в.	5— 65

Д о д а т к и .

1. Між своїми	69— 69
2. З кінцем року	70— 78
3. Не так тії вороги, як добрії люде	78— 84
4. Коли не по конях, та хоч по оглоблях ..	84— 91
5. З новим роком (1897)	91—102

КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР

Се найстарша, найбільша і найдешевша просвітно - економічна і політична українська тижнева часопись. Стоячи на чисто українсько - канадійсьім ґрунті і удержуючись виключно з передплати, оголошень і друкарських робіт, ся часопись

Щиро боронить справ українського народу різних кляс.

Хто читає "Канадійського Фармера" той вже переконаний, що він "За Правду і Волю" свого народа йде сміло в бій з чужими і своїми ворогами на що зріст числа нових передплатників о нільна тисяч кожного року є хіба найліпшим свідством.

Отже передплатіть і собі сю часопись

а переконаєтесь, що без неї опісля не будете. Її читає щонайменше двадцять тисяч людей, то чомуж і Ви не малиб її читати?

В ній найдете завжди найбільше різних цікавих новин, дописей, просвітно - наукових статей, оповідань та ще дещо.

Річна передплата в Канаді вносить \$3.00

Поза Канадою \$4.00

Передплачувати можна і на півріч.

Вартісні премії даємо до кожної цілорічної передплати. —

На кредит ніному часописи не висилаємо.

Адресувати треба так: —

Canadian Farmer

120-122 King Str. Winnipeg, Man.